

Türklük Sözleşmesi'nin İmzalanışı (1915-1925)

Barış Ünlü, Ankara Üniversitesi SBF, e-posta: unlu@politics.ankara.edu.tr

Özet

Bu makalede, modern Türkiye tarihini ve kişilerin biyografilerini farklı bir açıdan tahlil etmemizi mümkün kılacak, temel sütunları Türklük ve Türklük Sözleşmesi olan yeni bir kavramsal çerçeve öneriyorum. Türklükten, farkına varılmadan yaşanan belli görme, duyma, duygulanma, algılama, bilme ve görmeme, duymama, duygulanmama, algılamama ve bilmeme hallerini; ve yine çoğu zaman farkında olunmadan yaşanan ve normal kabul edilen bir imtiyazlar dünyasını anlıyorum. Türklüğün bu nitelikleri, Türk-olmayanlara karşı çoğu zaman koyu bir haklılık duygusu ve duyarsızlık/ilgisizlik yaratabiliyor.

Burada tarif ettiğim şekliyle Türklüğün kökenleri, gayrimüslimlerin ve Türk-olmayanların oluşmakta olan Türk ulus-devletinden dışlandıkları 1910'lara ve 1920'lere gider. Türklük Sözleşmesi dediğim bu içerme ve dışlama süreci, devlet ve Türkleşmeyi kabul eden çeşitli Müslüman etnik gruplar arasındaki karşılıklı bir anlaşmadır. Yazılı olmayan Sözleşmenin hayati maddelerinden birisi, Müslüman ve Türk olmayanlara/Türkleşmeyenlere yapılanlarla ilgili herhangi bir siyaset veya bilimsel çalışma üretmenin yasak olmasıdır. Başka bir deyişle, kişi gayrimüslimlere (özellikle Ermenilere) ve Kürtlere yapılanlar hakkında konuşup yazmadığı sürece Türklüğün potansiyel ve reel imtiyazlarından yararlanabilecektir. Sözleşme, bu maddeye uyulmadığı takdirde çok ağır cezaların verileceğini de açıkça belli etmiştir. Bu metaforik sözleşme, modern Türkiye tarihinin ve bu tarihin içinde şekillenen kişilerin epistemolojik, psikolojik ve duygusal dünyalarının tarihsel ve maddi temellerini atmıştır.

Bu makalede, Türklük ve Türklük Sözleşmesi'nden neler anladığımı daha açık hale getirmeyi ve somutlaştırmayı amaçlıyorum. Bunu yaparken, Beyazların çoğu zaman farkına varmadan faydalandığı imtiyazları inceleyen Beyazlık Çalışmaları'ndan yararlanıyorum. ABD'de 1980'lerin sonlarında ortaya çıkan Beyazlık Çalışmaları, imtiyazsızlar yerine imtiyazlılara odaklanarak, Etnisite ve Irk Çalışmaları'nı kökten bir şekilde değiştirmiştir. Yazının ikinci bölümünde ise, Türklüğün kökenlerine gidip, 1915-1925 yılları arasında Türklük Sözleşmesi'nin nasıl, neden ve kimler tarafından imzalandığını anlatıyorum.

Anahtar Sözcükler: Türklük, Türklük Sözleşmesi, Müslümanlık Sözleşmesi, Beyazlık, Beyazlık Çalışmaları.

The Signing of the Turkishness Contract (1915-1925)

Abstract

In this article, I propose a new conceptual framework based upon the concepts of Turkishness and the Turkishness Contract. These concepts have the potential to offer

fresh insight into the modern history of Turkey and into the biographies of Turkish persons. By Turkishness, I mean certain unrecognized ways/states of seeing, hearing, feeling, perceiving, and knowing- as well as *not* seeing, *not* hearing, *not* feeling, *not* perceiving, and *not* knowing. Turkishness is also a world of privileges -in relation to the non-Turks- that has been enjoyed by the Turks without their acknowledgement. In other words, Turks tend to take their privileges for granted and do not problematize them. These aspects of Turkishness usually result in impenetrable self-righteousness and apathy in relation to the non-Turkish population of Turkey.

Turkishness and its various characteristics originated in the 1910s and 1920s, during a time in which non-muslims (especially Armenians) and non-Turks (especially Kurds) were excluded from the emerging Turkish nation-state. I call this inclusion and exclusion process, metaphorically, the Turkishness Contract which signifies an unwritten and unspoken agreement between the state and the various muslim ethnic groups that conformed to the policy of Turkification through assimilation. The crucial point of the Contract for the Turks and those who were Turkified was not to make the non-Turks the subject of politics and scientific research. That is to say, as long as one does not speak or write on subjects pertaining to the massacres, deportations, forced assimilation, etc. to the Armenians since 1915 and to the Kurds since 1925, that person would become eligible to enjoy the potential and real privileges of Turkishness. The Contract also stipulates that those who break it by speaking or writing about the cruelties done to the non-Turks and non-Muslims would be punished severely. This metaphorical contract, I believe, constitutes the material and historical basis of modern Turkish history and of Turkish individuals' psychological, epistemological, and emotional worlds.

Accordingly, this article first explores and reifies the concepts of Turkishness and the Turkishness Contract. In doing so, I benefit from the perspectives and concepts of Whiteness Studies, which deals with the often unrecognized material and psychological privileges of Whites in relation to non-Whites. Whiteness Studies, which emerged in the USA during the late 1980s, turned Ethnic and Racial Studies up-side-down by focusing on the privileged rather than the unprivileged. After clarifying these conceptual tools, I trace the historical roots of Turkishness by narrating how, why, and by whom the Turkishness Contract was signed between 1915-1925.

Keywords: Turkishness, Turkishness Contract, Muslimness Contract, Whiteness, Whiteness Studies.

Giriş

Bu yazıda, Türklük ve Türklük Sözleşmesi gibi kavramsal araçlarla, Türkiye Cumhuriyeti'nin politik, sınıfsal, kurumsal, düşünsel ve duygusal tarihlerini ve kişilerin biyografilerini farklı bir açıdan okumamızı mümkün kılacak bir çerçeve sunmayı amaçlıyorum.

Çoğu zaman farkında olunmadan yaşanan belli görme, duyma, algılama, bilme, duygulanma ve görmeme, duymama, algılamama, bilmeme ve duygulanmama halleri; ve yine çoğu zaman farkında olunmadan yaşanan bir imtiyazlar dünyası olarak tarif edeceğim Türklük, asıl olarak 1915-1925 yılları arasındaki savaş(lar) dönemi boyunca inşa edilmiş bir Türklük Sözleşmesi üzerine kuruludur. Bu yazılı olmayan sözleşmenin birinci maddesi, Türkiye’de güvenli ve imtiyazlı bir şekilde yaşamak ve yaşayabilme umuduna sahip olmak için Türk olmak veya Türkleşmek gerektiğidir. İkinci maddeye göre, 1915-1924 arasında gayrimüslimlere ve onlar arasında özellikle Ermenilere yapılanlardan, gayrimüslim mal ve mülklerinin Müslümanlar arasında nasıl paylaştırıldığından asla bahsedilmeyecek, bu konuda bilimsel araştırma ve siyaset üretilmeyecektir. Sözleşmeye 1925’te eklenen üçüncü maddeye göre ise, Kürtlere yapılanlardan asla bahsedilmeyecek, Kürt meselesi hakkında bilimsel çalışma ve siyaset üretilmeyecektir. Bunlar Türkiye Cumhuriyeti tarihinin yazılı olmayan -ama yazılı olanlardan çok daha etkili olan- anayasasının ilk ve değiştirilmesi teklif dahi edilemeyen maddeleridir.

Türkiye’nin son yüz yıllık tarihini şekillendiren bu genel çerçeve, zamanla sınırlarını bir ölçüde genişletse de veya genişletmek zorunda kalsa da, kökenlerini büyük ölçüde muhafaza etti ve siyaseti, kurumları, sınıfsal yapıyı, sınıflar arası ittifakları, düşünceler tarihini, duygular dünyasını belirledi. Siyaset Türkler arasında ve Türkler için yapıldı; kurumlar Türkleri korudu, Türk-olmayanları cezalandırdı veya yok saydı; düşünce dünyası, belli konulara ve özellikle de Türkiye’nin siyaset tarihini ve toplumsal yapısını baştan sona belirlemiş Ermeni ve Kürt meselelerine giremediği için, Türkiye tarihini ve toplumunu gerçekçi ve yaratıcı bir şekilde tahlil edemedi; duygu dünyası ise, belli konularda duygulanmak yasak ve zararlı olduğu için, yine büyük ölçüde Türk duygularıyla sınırlı kaldı, duygusal açıdan yoksul ve duygudaşlık yoksunu bir tarih yaşadı.

Sözleşme şüphesiz ki esas olarak yazılı yasalarla ve zor aygıtlarıyla güvence altına alındı. Sözleşmeye uymayanlar ağır şekilde cezalandırıldı. Bu cezalandırma öldürülme, hapsedilme, işkence edilme, vatandaşlıktan çıkarılma, işten atılma biçimlerini aldı. Ancak, yazılı olmayan veya fiziksel şiddet içermeyen başka mekanizmalar da vardı ve bunlar zaman zaman yukarıdakiler kadar, hatta kimileri için onlardan daha da etkili olabildi. Dışlanma bunlardan biriydi. Sözleşmeye uymayanlar, ileride anlatacağım sebeplerden dolayı, en yakınları tarafından dışlanma tehlikesiyle karşılaşabilecekler, onlar tarafından hain muamelesi görebileceklerdi. Dışlanma ve yalnız bırakılma korkusu, çeşitli fiziksel tehlikelere karşı cesaret gösterebilen birçok insan için dahi baş edilmesi zor bir duygu olabilir.

Sözleşmenin cezalandırmaya dair negatif yönlerinin yanı sıra, nüfusun ezici çoğunluğu için çok daha etkili olan pozitif yanları vardı. Bunlar sözleşmenin sunduğu imkânlar ve imtiyazlardı. Sözleşmeye uyulduğu takdirde, kişi siyasette, iş dünyasında, bürokraside, akademide, yargıda, sanat dünyasında vb. alanlarda belli noktalara gelebilecekti. Tabii bu pozitif beklentiler dünyası sözleşmeye uyan herkese aynı veya benzer imkânları sunmadı. Bu sadece potansiyel olarak olabileceklerin çerçevesiydi ve sadece kişinin kendisi için değil, ailesi için de bir beklentiler dünyasıydı. Sözleşmenin bu pozitif yanının tabii bir de negatif karşısı vardı. Sözleşmeye uymayanlar ve sözleşmenin dışında tutulanlar için toplumsal ve siyasal hayatta kapıların büyük çoğunluğu kapalı tutulacak, yukarı doğru toplumsal hareketlilik imkânları çok sınırlı kalacaktı.

Bu yazının geri kalanında, milliyetçilik ve ırkçılık gibi kavramsal araçlarla çoğu zaman göremeyeceğimiz veya bakmaya alışık olmadığımız olgu ve sorunları Türklük ve Türklük Sözleşmesi kavramları sayesinde görmemizin mümkün olabileceğini göstermeyi hedefliyorum. Bu amaçla birinci bölümde ABD’de son otuz yılda ortaya çıkmış Beyazlık Çalışmaları’nın (*Whiteness Studies*) bazı perspektif ve kavramlarından yararlanarak Türklük Sözleşmesi ve Türklükten ne anladığımı anlatacağım. İkinci bölümde ise, tek bir *kurtuluş ve kuruluş savaşı* olarak da görülebilecek 1915-1925 döneminde, tehcir, göç, yağma, katliam, nüfus mühendisliği, dışlama ve dahil etme gibi yöntemlerle modern Türkiye’nin temellerinin nasıl atıldığını inceleyeceğim.

Beyazlık, Türklük ve Sözleşmeler

Beyazlık ve Irksal Sözleşme

ABD’de 1980’lerin sonlarında ortaya çıkan Beyazlık Çalışmaları, büyük ölçüde sol ve feminist Beyaz sosyal bilimcilerin katkılarıyla gelişmiştir. Literatürün başından beri incelediği asıl konular, Beyazların çoğu zaman farkında olmadan yararlandıkları Beyazlık imtiyazları, Beyazlıklarının gölgesinde yaşadıkları düşünce ve duygu dünyaları, Beyaz-olmayanlara yönelik Beyazlıklarından kaynaklı empati yoksunlukları ve duyarsızlıklardır. Beyazlık Çalışmaları’nın doğumunu mümkün kılan önemli bir keşif, bu eleştirel sosyal bilimcilerin Beyaz ırkçılığının sadece “diğerleri”ne zarar vermekle kalmadığını, aynı zamanda kendilerini de, yani Beyazları da hayatın her alanında avantajlı ve imtiyazlı kıldığını anlamalarıdır. Bununla bağlantılı bir diğer önemli keşif de, Beyaz-olmayanlara karşı renk-körü (*color blind*) olduklarını, ırkın kendileri için konudışı önemsiz bir faktör olduğunu düşünen bu Beyaz sosyal bilimcilerin aslında kendi Beyazlıklarına karşı renk-körü olduklarını fark etmeleridir.

Bu iki öz-keşfi vurgulamamın nedeni, bunların Beyazlık Çalışmaları’nın doğuşu açısından hayati olmalarıdır. Bunları fark eden Beyaz kişi, ilk başta

şiddetli bir deprem ve benlik krizi yaşar, çünkü kendine dair fikirleri, öz-imağı çökmüştür (Frankenberg, 2001: 71). Sözelgeşi, evrensel olduğunu düşündüğü düşüncelerinin ve duygularının aslında ne kadar Beyazlığıyla gölgelendiğini, düşüncelerinin gerçek düşünceler olmadığını, alışkanlıklardan ve reflekslerden oluştuğunu, duygularının ise son derece sınırlı ve yoksul olduğunu görür. Bu kişisel depremin ilk etkileri geçtikten sonra ise, bu Beyaz sosyal bilimciler oto-etnografi çalışmalarına girişirler. Bundan, araştırmacının kendi benliğini ve kimliğini biçimlendiren faktörlerin envanterini, duygu ve düşüncelerinin soykütüğünü çıkarabilme yeteneğini anlıyorum. Bu anlamıyla oto-etnografi, oto-biyografiden daha meşakkatli ama aynı zamanda daha yaratıcı bir süreçtir, çünkü oto-etnografi araştırmacının kendi sınırlılıklarını fark etmesine; “evrensel”, “etik” ve “doğru” olduğunu varsaydığı duygu ve düşüncelerinin aslında içinde yaşadığı kültür tarafından biçimlenmiş olduğunu görebilmesine ve böylece de onlardan kurtulabilmesine imkân tanımaktadır.

Beyazlık Çalışmaları’nın öncüsü olarak görülen Peggy McIntosh işte böyle bir süreçten geçmiştir. 1980’lerin sonunda yazdığı kısa bir yazıda bu süreci anlatır ve sonra da kendisini gündelik hayatta Beyaz-olmayanlara karşı avantajlı kılan 46 durum sayar (McIntosh, 1997). Böyle kısa ve teorik olmayan bir yazının bu kadar etkili olabilmesi ve bir, hatta birkaç literatüre öncülük edebilmesinin nedeni, özgürleştirici potansiyelinde aranmalıdır.

Beyazlık imtiyazlarını, Beyazlık hallerini, Beyazların nasıl düşündüğünü, nasıl duyulandığını, ne gibi durumlarda nasıl refleksler gösterdiğini ilk fark edenler bu eleştirel Beyazlar değildi. Siyahlar köle olarak Amerika kıtasına getirildikleri ilk günden beri bir anlamda Beyazlık konusunda uzmanlaşmışlardı, çünkü Siyah feminist Bell Hooks’un belirttiği gibi (1992: 338), Beyaz üstünlüğünün geçerli olduğu bir dünyada Beyazlık hakkında bilgi sahibi olmadan hayatta kalmanın yolu yoktu. Siyahlar bu bilgi üzerine özellikle 19. yüzyıl sonlarından itibaren yazmaya da başladı. Entelektüel alanda W.E.B. du Bois’un öncülük ettiği siyah radikalizm, özellikle 1950’lerdeki Afrika ve Karayip bağımsızlık hareketleri ve Frantz Fanon gibi düşünürlerle birlikte küresel etkisini artırdı. Fakat bu radikallerin asıl derdi, her ne kadar Beyazlığın analizini yer yer yapsalar da bu Beyaz dünyada Siyah olmanın ne demek olduğu, Siyahların Beyaz üstünlüğünden nasıl kurtulacağı sorunsalıydı (Gordon, 2000: 7).

Beyazlara asıl psikolojik şok, 1960’larda ABD’de ve Güney Afrika’da ortaya çıkan Siyah Gücü ve Siyah Bilinci hareketleriyle geldi. Malcolm X, Stokely Carmichael ve Steve Biko gibi genç radikaller, ırkçılığın sadece bir önyargılar seti olmadığını, bunun çok ötesinde bütün Beyazları imtiyazlı, bütün Siyahları imtiyazsız kılan bir iktidar yapısı olduğunu söylediler. Ve bunu fark edemeyip imtiyazlarından

vazgeçemeyen Beyaz Marksist ve liberalleri sert bir şekilde eleştirdiler (Fredrickson, 1995: 277-318).

Ancak, buradan da bir Beyazlık literatürü çıkmadı. Ne de olsa 1960'lar ve 1970'ler, ABD'deki ırkçılık meselesinin en azından medeni haklar düzeyinde çözüldüğü, hatta pozitif ayrımcılığın yasalara girdiği bir dönemdi. 1980'lere gelindiğinde ırkçılık sorunu büyük ölçüde çözülmüş gibi duruyordu. Oysa bu bir yanılsamaydı. Artık ırkçılık kendisini eskisi gibi kaygısız ve korkusuz bir şekilde açığa vuramıyordu, Beyazlar söylem ve davranışlarında çok daha dikkatli olmak zorundaydılar, ama Siyahlarla Beyazlar arasındaki büyük psikolojik, ekonomik ve politik eşitsizlik devam ediyordu.

İşte Beyazlık Çalışmaları tam da bu yanılsamanın hâkim olduğu bir dönemde ortaya çıktı ve Beyaz üstünlüğü (*white supremacy*) hakkındaki yoğun sessizliği kırdı. Uzun süredir ırkçılığın ve Beyaz üstünlüğünün dezavantajlı Siyahların ve Asyalıların hayatlarını nasıl etkilediğine odaklanan Etnisite ve Irk Çalışmaları, bundan böyle avantajlı Beyazları da incelemeye, Beyaz üstünlüğünün Beyazları nasıl imtiyazlı, bilgisiz, duyarsız ve duygusuz kıldığını araştırmaya başladı.

Bu noktada Beyazlık Çalışmaları'nın neden bu kadar geç doğduğu sorulabilir. Bu sorunun cevabı, farkında olunmadan yaşanan bir imtiyazlar, düşünceler ve duygular dünyası olarak Beyazlığın kendisinde saklıdır. Beyaz kişi -Siyah kişinin tersine- kendisine görünmezdir; karşıdakini Siyah olarak görürken, aynaya baktığında Beyaz bir kişi görmez. Beyazlığından dolayı herhangi bir zulme uğramamış, kendisi üzerine düşünmek zorunda bırakılmamış, Beyazlığın norm olduğu, Beyaz-olmayanın sapma olduğu bir dünyada yaşamıştır (her insanın olduğu gibi onun da kaygıları, korkuları, zorlukları vardır, ama bunlar Beyazlığından kaynaklanmamaktadır). Bu Beyaz dünyada kendini evinde hisseder (Ahmed, 2007; Garner, 2007: 5-6).

Beyazlık Çalışmaları'nı 1990'lardan itibaren çok etkilemiş, birçok tartışma başlatmış önemli bir çalışma, kendisini Siyah radikal düşünce geleneğinin bir parçası olarak gören Charles W. Mills'in *The Racial Contract* ("İrksal Sözleşme" 1997) adlı kitabıdır. Mills'e göre, küresel ölçekteki Beyaz üstünlüğü dünyada geçerli olan sosyo-politik sistemdir ve Beyazları hayatın her alanında Beyaz-olmayanlara karşı imtiyazlı kılan bir ırksal sözleşme üzerine kuruludur. Bu sözleşme, sadece Beyaz olanlar tarafından imzalanmıştır ve sadece Beyazları kapsamaktadır. Dolayısıyla Beyaz-olmayanları dışlar. Tek bir anda değil, çeşitli zamanlarda defalarca imzalanmış ve konjonktüre göre değiştirilmiştir: 15. yüzyıl sonlarında Amerika'nın "keşfi", dünyanın paylaşımını onaylayan ve organize eden Papalık fetvaları (*bulls*), kölelik, köleliği meşrulaştıran teolojik

ve akademik çalışmalar, uluslararası hukuk, paktlar, anlaşmalar, sömürgecilik, bilimsel ırkçılık, Beyazların cezasız kalması üzerine bina edilmiş hukuk sistemi vs (1997: 20-21).

Asıl amacı maddi kazanç ve sömürü olan sözleşmenin politik, kültürel ve psikolojik faydaları da vardır ve bu sözleşmeden “bütün Beyazlar faydalanır, bazıları imzacı olmasa da.” (1997: 11). Mills’in bu son ifadeden kastettiği, herhangi bir Beyaz kişinin bu sözleşmeden faydalanması için illa ırkçı olması veya Siyahlara doğrudan zulmetmiş olması gerekmediğidir. Eğer sözleşmeye aktif olarak karşı çıkmamışsa ve pasif bir izleyici olmakla yetinmişse bile, Beyaz olmaktan dolayı sözleşmeden yararlanır, ya da en azından yararlanabilme ihtimali saklı kalır.

Devlet ve kurumları Irksal Sözleşme’nin devamını sağlamak için organize olurlar. Ama bu doğrudan aygıtların yanı sıra, görmesi ve elle tutulması çok daha zor olan mekanizmalar da vardır. Örneğin, Irksal Sözleşme’nin önemli bir boyutu hangi davranışın doğru, hangi davranışın yanlış olduğunu söyleyen ahlaki sözleşmedir. Buna göre, Beyazlıklarından kaynaklı olarak yararlandıkları imtiyazlar ahlakidir ve Siyahların içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durum çoğu zaman Beyazlar açısından ahlaki bir rahatsızlık yaratmaz. Irksal Sözleşme’nin bir diğer hayati parçası epistemolojik boyutudur. Ama bu, bilginin epistemolojisinden ziyade, bilgisizliğin epistemolojisidir. Irksal Sözleşme bir bilgisizlik sözleşmesi üzerinde ayakta kalabilmektedir. Beyaz kişi, Siyahların maruz kaldığı sömürü ve zulmü haklı çıkarabilmek için ya da vicdanını rahatsız etmemek için, Siyahlara ve Beyaz üstünlüğünün tarihsel gelişimine ve şimdiki işleyişine dair derin bir bilgisizlik içindedir. Ancak, bu bilgisizlik bilgi olarak sunulur ve bu “bilgi” Beyaz otoriteler tarafından doğrulanır. Yanlış bilmeler, yanlış anlamalar, bilgiden kaçış stratejileri ve kendi kendini kandırmalar Beyaz kişinin epistemolojik dünyasına hâkimdir. Örneğin, siyaset teorisi kitapları son 500 yıllık dünya tarihinde mutlak monarşi, meşrutî monarşi, aristokrasi, demokrasi, sosyalizm gibi bir dizi politik sistemden bahsederler, ama Beyaz üstünlüğü diye bir kavramın bu kitaplarda adı bile geçmez. Bu, “beyazların kendi kurdukları dünyayı anlayamamaları gibi ironik bir sonuç doğurur.” (1997: 18). Irksal olarak yapılandırılmış bir toplumda, ırkın merkeziliğini inkâr edebilen tek grup ırksal olarak imtiyazlı olanlardır.

Mills’in özellikle bilgisizliğin epistemolojisi hakkında yazdıkları son yıllarda çok ilgi çekiyor. Siyahların ve yerli halkların tarihine ve hayatına ilişkin yoğun beyaz bilgisizliğinin pasif bir bilgisizlik olmadığı, tam tersine aktif bir bilgisizlik olduğu eleştirel sosyal bilimcilerin önemli iddialarından biri. Başka bir deyişle, bilgi olmadığı için bilgisiz kalınıyor; bilgiden aktif olarak kaçılıyor. Utanç, sorumluluk ve suçluluk gibi duygulardan kaçmak için yapıyor bu, çünkü doğru

bilgi beraberinde ırksal sözleşmenin dışına çıkartılabilecek bazı ahlaki duyguları da beraberinde getiriyor. Dolayısıyla bilgisizlik sözleşmesi, ırksal sözleşmenin hayati bir birleşeni olarak ortaya çıkıyor. (Steyn, 2012; Spelman; 2007). Yine Mills'in başka bir çalışmasında söylediği gibi, "Beyaz bilgisizliği... Direnen bir bilgisizlik düşünün. Karşı koyan bir bilgisizlik. Militan, saldırgan, gözü korkmayan, aktif, dinamik, ortadan kaybolmayı reddeden bir bilgisizlik. Kesinlikle okuma yazması olmayanlarla ve eğitimsizlerle sınırlı değil; ülkenin en üst seviyelerinde üreyen ve hatta kendini utanmadan bilgi olarak gösteren bir bilgisizlik." (Mills, 2007: 13).

Beyazlık Çalışmaları bugün Beyazlık imtiyazları ve hallerine ilişkin birçok farklı alanda araştırmalar yürütmekte. Literatürün tartıştığı önemli konulardan biri, çok farklı ve değişken Beyazlıkları genel ve homojen bir Beyazlık kategorisi içine hapsedme tuzağına düşüp düşmeme meselesi. Troy Duster'ın söylediği gibi, Beyazlığın sıvı, katı ve buhar halleri var (2001: 114-115). Beyazlık, deneyimlendiği farklı coğrafyalarda, farklı toplumsal sınıflarda ve farklı etnik gruplarda farklı haller alır. Örneğin Beyaz işçi sınıfının kendisini Siyah işçi sınıfından nasıl ayırttığı, Siyah işçi sınıfına karşı beslediği ırkçı duygular önemli araştırma konularından biridir. Du Bois'un Beyaz işçinin Siyah işçiye göre ne gibi imtiyazları ve beklentileri olduğuna (saygı görmek, mahkemelerde kayırlamak, istedikleri mekâna girebilmek, polis vs. olabilmek) ve maddi yoksulluğunun telafisi olarak Beyazlığın "psikolojik ücreti"nden nasıl faydalandığına dair düşünceleri Beyaz işçi sınıfını çalışanlar için ilham kaynağı olmayı sürdürmektedir. Irkla sınıfın nasıl birleştiği, nasıl keşiştiği bu çalışmaların özellikle eğildikleri bir konudur. Örneğin, bugün Beyaz olarak kabul edilen, fakat 19. yüzyılda ABD'ye göçtüklerinde öyle kabul edilmeyen, sürekli Siyahlarla kıyaslanarak aşağılanan Avrupalı yoksul göçmenler (İtalyan, İrlandalı, Polonyalı, Yahudi vb.) kendilerini Siyahlardan ayırtarak, kendilerini Beyazlara kabul ettirerek, yani ırksal sözleşmeye dâhil olarak Beyazlaşmışlardır (Roediger, 2007, 2006).

Farklı imtiyazlı veya imtiyazsız kategorilerin bir kişideki veya bir gruptaki keşişimselliği de (*intersectionality*) hızla yayılan araştırma kollarından biridir. Örneğin bir Beyaz kadın Beyaz olarak imtiyazlıdır, ama kadın olarak değil. Bir Siyah erkek Siyah olarak avantajlıdır, ama Siyah kadınla olan hiyerarşik ilişkisi Beyazlıkla ilgisi olmayan bir meseledir. Ama Beyaz kadın da Siyah kadına kıyasla, kadınlıktan kaynaklı bazı sorunları paylaşmalarına rağmen, Beyazlığından ötürü imtiyazlıdır (Kimmel ve Ferber, 2013).

Bu sosyal bilimciler sadece bireysel akademik faaliyet yürütmüyorlar, aynı zamanda buldukları eğitim kurumlarında ve diğer kamusal alanlarda projeler, dersler, konferanslar aracılığıyla Beyazlık imtiyazlarını ve Beyazlık

hallerini anlatıyorlar, bu konuda bir bilinç yaratmaya çalışıyorlar. Özellikle imtiyazsız gruplarla ilgili derslerin müfredata sokulması her zaman çetin, ama yavaş yavaş ilerleme kaydedilen bir mücadele alanı. Bu anlamda Beyazlık Çalışmaları baştan beri açıkça politik bir girişim. Fakat karşılaştıkları tepkiler çoğunlukla benzer oluyor, çünkü Beyazlar imtiyazlı olduklarını duyduklarında buna sert bir reaksiyon gösteriyorlar. Beyazlıklarından utanır hale geldiklerini, artık kendilerinin mağdur olduğunu, dışlandıklarını, asıl Siyahların ırkçı ve imtiyazlı olduğunu (özellikle pozitif ayrımcılık nedeniyle), Siyahların hiçbir şeyle yetinmediklerini ve sürekli sızlandıklarını söylüyorlar (King, 1997: 128; Garner, 2007: 5; Gallagher, 1997: 6-11; Delgado ve Stefancic, 1997: 98-105).

Bu bağlamda Princeton Üniversitesi 1. sınıf öğrencilerinden Tal Fortgang'ın bu yıl yazdığı bir blog yazısı ABD'de ve kısmen İngiltere'de hararetle bir tartışma başlattı; *BBC*, *Guardian*, *Washington Post*, *New Yorker*, *New York Times* gibi yayın organlarına konu oldu, muhafazakâr ve sağ kuruluşlar tarafından sahiplenildi. Fortgang, özetle, imtiyazlı olduğunun söylenmesinden bıktığını, çünkü geldiği noktaya ailesinin ve kendisinin çok çalışması sayesinde geldiğini söylüyor. Ayrıca göçmen atalarının Yahudi soykırımından ve toplama kamplarından nasıl kurtulduklarını, II. Dünya Savaşı sonrasında ABD'ye beş parasız ve İngilizce bile bilmeden nasıl geldiklerini ve bunlara rağmen çalışmaları ve Amerikan meritokrasisi sayesinde nasıl başarılı olduklarını anlatıyor. Fortgang'ın bizatihi tipik bir Beyazlık hali olan bu sözleri ve akıl yürütmesi (*white talk*), Beyazlık ve imtiyazları üzerine düşünmenin ne kadar zor ve konfor bozucu olduğunu gösteriyor. Avrupa'da çeşitli acılar çekmiş ve zulümler görmüş ailesinin ABD'de İrsal Sözleşme'ye nasıl dâhil olduğunu göremiyor. Ancak, bu Fortgang'ın bireysel bir yetersizliği değil. Daha ziyade, Beyazların ezici çoğunluğunu etkilemiş yapısal bir mesele. Fortgang'ın önemi, kısa yazısında Beyazlığın içinde bulunduğu krizi bütün çıplaklığıyla ortaya sermiş olması ve bu nedenle olumlu ve olumsuz bir dizi tepki çekmesi.

Bu alt-bölümde özetlemeye çalıştığım Beyazlık halleri, ırksal sözleşme ve Beyazlık kriziyle, bundan sonra inceleyeceğim Türklük halleri, Türklük Sözleşmesi ve Türklük krizi arasında bazı çarpıcı benzerlikler olduğunu düşünüyorum. Elbette Beyazlıkla Türklük arasında birçok önemli farklılık var. Birincisi, Beyazlık büyük ölçüde deri rengiyle ilgili bir meseleyken, Türklük büyük ölçüde Müslümanlıkla ve kişinin kendisini Türk hissetmesiyle ilgilidir. Gayrimüslim olmadığınız sürece Türk olabilirsiniz. Burada önemli olan başka bir şey olmakta (örneğin Kürt olmakta) ısrar etmemektir. Daha önce vurguladığım gibi, bu kısmen Beyazlıkta da böyledir çünkü ilk başlarda Beyaz olarak kabul görmeyen sayısız Avrupalı zamanla Beyaz olabilmıştır. Ama bu Beyaz olanların deri rengi de genel olarak Beyaz kabul edilmektedir. İkinci büyük farklılık, Beyazlığın küresel bir

olgu arz etmesi, Türklüğün ise sadece Türkiye’de geçerli olmasıdır. Üçüncüsü ise, ABD tarihi ve toplumuyla Türkiye tarihi ve toplumunu arasındaki sayısız farklılıktır. Fakat bunlar, Türklük üzerine Beyazlık Çalışmaları’ndan ilham alarak düşünmemizi engellememelidir, çünkü bu literatürden alacağımız bazı kavram ve perspektifler Türkiye Cumhuriyeti’nin ve bireylerin kişisel tarihini daha önce bakılmamış farklı açılardan görmemizi mümkün kılabilir.

Türklük ve Türklük Sözleşmesi¹

Türklük, Türk olanların ve Türklüğe asimile olmuşların/edilmişlerin ezici çoğunluğunda görülen belli düşünme, duygulanma, ilgilenme, bilgilenme, görme, duyma ve algılama halleridir. Bu haller 1910’lardan bugüne okul, aile, medya, cami, mahalle gibi aygıtlarda ve çevrelerde sürdürülen bir düşünsel ve duygusal eğitim sonucu oluştu. Bu ikili eğitim, 1910’larda imha ve tasfiye edilen Ermeniler (ve diğer gayrimüslimler) ve 1924’ten başlayarak imha ve inkâr edilen Kürtler hakkında hiçbir şey öğretmedi.² Türklere önemli imtiyazlar ve beklentiler sunan Türklük Sözleşmesi, bu iki konuya girmeyi kesinlikle yasaklamıştı. Kişi, bu konular hakkında konuşmadığı, yazmadığı, siyaset yapmadığı sürece sözleşmenin potansiyel ve reel faydalarından yararlanabilecekti.

Dolayısıyla Türklük, aynı zamanda belli düşünmeme, duygulanmama, ilgilenmeme, görmeme, duymama ve algılamama halleridir. Türklüğün bu negatif halleri birer imtiyazdır, çünkü ancak egemen grubun görmeme, duymama, ilgilenmeme, bilgilenmeme vs. hakkı/lüksü vardır. Bu negatif haller Türklük Sözleşmesi için hayatidir, çünkü belli bir düşünce ve duygu dünyası olarak Türklük ancak bu negatif haller –görmeme, duymama, bilmeme, ilgilenmeme vs.- sayesinde sürdürülebilir.

Değişik toplumsal sınıflara ve ideolojik gruplara ait Türklerin Türklükleri arasında elbette önemli farklılıklar var, ancak bütün bu kesimlerin kendi üzerine düşünememe, kendini sorunsallaştıramama, duygularını ve düşüncelerini oluşturan faktörlerin dökümünü çıkaramama, imtiyazlarını görememe veya kabul edememe gibi çok önemli ortak paydaları da vardır. Bu durum, bu yetilere sahip olabileceği beklenen okumuş-yazmışlarda daha da çarpıcıdır. Söz gelişi, ister Marksist, ister İslamcı, ister liberal, ister Kemalist olsun, ortalama bir Türk aydını belli bir meseleye yaklaşırken bunu bir birey olarak evrenselci dünya görüşüyle (enternasyonalist, ümmetçi, kozmopolit veya aydınlanmacı) yaptığını varsayar, bundan şüphe duymaz. Nesnel bir noktadan baktığını düşünür. Türklüğünün düşüncelerini, duygularını ve benliğini ne kadar gölgelediğini, yoksullaştırdığını ve duyarsızlaştırdığını idrak edemez. Ama bir Ermeni veya Kürt’ün bir konuşmasını dinlediğinde ya da yazısını okuduğunda, o kişinin düşüncelerinin Ermeniliği veya Kürtlüğü tarafından şekillendiğini

varsayar. Karşıdaki etnik bir grubun üyesiyken, kendisi etnisiteler-üstüdür. Kendi kimliğini algılayamadığı için, başkalarını kimlik siyaseti yapmakla da eleştirebilir. Veya Türk milliyetçiliğinin/üstünlüğünün Ermenilere ve Kürtlere ne kadar zarar verdiğini bilse de, bunun kendisine ne kadar fayda sağladığını düşünemez.

Türklüğün pozitif ve negatif halleri Türklük Sözleşmesi üzerinde yükselmiştir. Kişinin bu sözleşmeden yararlanabilmesi için veya cezalandırılmaması için, illa imzacı olması gerekmez. Başka bir deyişle, illa Ermeni Soykırımı'na aktif olarak katılmış, ya da Kürtlere yapılanları desteklemiş olması gerekmez. Bunlardan söz etmemek, bu konulara girmemek de çoğunlukla yeterli olabilir. Türkiye siyaseti, bürokrasisi ve akademisi, bazı tarihsel gerçeklikleri çok iyi bildikleri halde, bu sessizlik yoluyla belli noktalara gelmiş insanlarla doludur. Kişi böylece sadece kendisini değil, ailesini, hatta ölmüş atalarını da korur. Sözleşmeye uyulduğu veya karşı çıkılmadığı sürece, bir imtiyazlar ve beklentiler dünyası olarak Türklüğün kapısı her zaman açık kalacaktır.

Dolayısıyla Türklük Sözleşmesi'nin çok önemli bir birleşeni bilgisizlik sözleşmesidir. Belli konularda bilgi üretmek, bilgi yaymak yasaktır. Bu yasalarla ve zor aygıtlarıyla güvence altına alınmıştır. Ama bilgisizlik sözleşmesi, her zaman böyle açık yollardan ilerlemez, çoğu zaman farkına varılmadan kullanılan mekanizmalarla çalışır. Özellikle aydınlar, kendilerine sorumluluk yükleyebilecek bilgilerden ve somut ulusal sorunlardan kaçmak için sıklıkla evrenselci ideolojileri bir kaçış yolu olarak kullanırlar. "Enternasyonalist" tercihler aydınlar için özellikle kullanışlıdır, çünkü ahlaklı bir kaçış mekanizması olarak geride vicdanı rahatsız edecek duygular bırakmazlar.

Akademik ilgi alanlarını belirlemek de faydalı bir mekanizmadır. Türklük Sözleşmesi'nin üzerine bina edildiği meseleler 1990'lara, hatta 2000'lere kadar akademisyenlerin ilgi alanlarına girememiştir. Kişi, ilgi alanları ve disiplini farklı olduğu için o konulara girmediğini söyler ve buna kendini inandırır. Bu anlamda bilgisizlik sözleşmesi aslında bir ilgisizlik sözleşmesidir de. Burada kritik nokta, bu argümanların ya da tercihlerin sahipleri tarafından samimiyetle yapılmasıdır. Yani kişi, kaçış mekanizmalarının bilincinde değildir. Aksi halde utanç ve suçluluk gibi duygulardan kurtulamayacaktır. Bilgisiz ve ilgisiz kalan kişi sonuç itibarıyla hem kendisine olan saygısını kaybetmemiş olur, hem de sözleşmeden çıkmadığı için cezalandırılmaz ve dışlanmaz.

Bilgisizlik ve ilgisizlik çoğu zaman pasif değil, aktif süreçlerdir. Bazı ahlaklı sorumluluklardan ve duygulardan kaçmak için izlenen yollardır. Bu anlamda Türklük Sözleşmesi bir duygusuzluk sözleşmesidir. Ermenilere ve Kürtlere yönelik duygudaşlık, suçluluk, sorumluluk ve utanç gibi duygular özellikle

“öğretilmemiş”, bu duyguları yaşayabilecek olanlar da bu duygulardan aktif olarak kaçmışlardır.

Bu Türklük halleri bugün derin bir kriz içinde, çünkü Türklük Sözleşmesi’nden dışlananların özellikle son otuz yıllık mücadelesi, Türklüğün görmeme, duymama, bilmeme, ilgilenmeme imtiyazlarını Türklerin elinden almış vaziyette. Türklüğün bu negatif hallerinin sürdürülemez hale gelişi, günümüzde doğal olarak Türklüğün pozitif hallerini de dönüştürüyor. Bu krize farklı kesimler ve bireyler farklı reaksiyonlar gösteriyorlar. Kimileri daha da milliyetçileşiyor ve Mills’in söylediğine benzer bir militan, saldırgan bilgisizliğe sarılıyor. Son yıllarda artan popüler tarih kitapları ve ulusalcı kanallar “bilgisizliğin epistemolojisi”nin sürdürülmesi açısından kritik bir işlev görüyor. Bazıları bilgiden kaçamıyor ve bunu duygusuzluk sözleşmesine dört elle sarılarak ikame ediyor (başka türlü mümkün değildi, o çağın özelliği buydu, biz yapmasak onlar yapardı, karşılıklı acılar yaşandı gibi argümanlarla). Asıl olarak Türklerin mağdur, Kürtlerin/Ermenilerin ırkçı olduğunu; insanın Türk olduğunu söylemekten utanır hale geldiğini; Türklerin ve muhacirlerin o kadar zulüm yaşadıkten sonra nasıl imtiyazlı olabileceklerini çok sık duymaktayız.³ Fakat bunların yanında, sözleşmenin çöküşüne izin verenlerin sayısı da giderek artıyor. Çok sayıda birey, aileleriyle büyük sorunlar yaşamak pahasına, Ermenilerle ve Kürtlerle duygudaşlık kurmaya, son yüz yılın tarihini sorumluluk, utanç ve suçluluktan kaçmadan okumaya başlıyor.

Bu kriz hallerine yazının sonunda tekrar geri döneceğim, ama bundan önce -buraya kadar bahsettiğim Türklük halleri, imtiyazları ve krizin tam olarak anlaşılabilmesi için- Türklük Sözleşmesi’ni incelemek gerekiyor. Bu nedenle ikinci bölümde, öncesi ve sonrasına da değinmekle birlikte, asıl olarak 1915-1925 döneminde Müslümanlık ve Türklük Sözleşmeleri’nin nasıl inşa edildiğini anlatacağım.

Müslümanlık Sözleşmesi’nden Türklük Sözleşmesi’ne (1915-1925)

1915 Öncesi

19. yüzyıl başlarından 1925’e kadar Osmanlı ve Türk devlet adamlarının temel meselesi, önce imparatorluğun sonra cumhuriyetin parçalanışını engellemek ve modern/merkezî bir devlet kurmaktı. Bu amaçla da, hepsi modern ideolojiler olan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük sırayla devreye sokuldu.

Fakat bu ideolojilere sadece yukarıdan aşağıya dayatılan ve bazen başarılı, bazen de başarısız olan fikirler olarak bakmamak gerekir. Bunlar, hedeflenen kitlelerle yapılan sözleşmelerdir. Sözleşme de içerdiği insanlara, yani rızası beklenen imzacılara, belli haklar ve imtiyazlar sunar. Sözleşmeye destek

verenler sözleşme tarafından yarar görecektir ve onun tarafından korunacaklardır. Bir sözleşme başarısız olursa, yerine yeni bir sözleşme ve yeni imzacılar bulunacaktır; ve yeni sözleşmede, eski sözleşmeye dâhil edilenlerin bir kısmı dışlanacak, yani onların hakları ve hukuku (mülkiyet, can, namus güvenliği, din-vidan özgürlüğü vb.) askıya alınacaktır. Burada önemli olan, devletle halklar arasında sürekli bir müzakerenin devam etmesidir. Bütün halkların desteği de aranabilir, bazı halkların desteği bazı halklara karşı da aranabilir, ya da nüfus tek bir halk haline gelmeye de ikna edilebilir.

Kritik bir diğer nokta, bu müzakerelerin sadece Osmanlı-Türkiye toprakları içinde gerçekleşmemesidir. Britanya, Rusya, Fransa ve sonlarda Almanya ve ABD gibi büyük güçler de farklı sözleşme öneri ve ihtimallerinin taraflarıdır. Sorun, Osmanlı coğrafyasında nasıl bir devletin veya nasıl devletlerin kurulacağı, bu devletlerin kimin çıkarını koruyacağı ve kimi dışlayacağıdır. Büyük Devletler birbirleriyle mücadele ederken Osmanlı'nın belli halklarını yanlarına çekmeye çalışmışlar, onlara yeni kurulacak bir devlette iyi bir gelecek vaat etmişlerdir.

19. yüzyıl başlarından 1925'e kadarki süreçte defalarca değiştirilen sözleşmelerin ilki Osmanlılıktır. Buna göre imparatorluk sınırı içinde yaşayan Müslümanlar ve gayrimüslimler hukuk önünde ve fiyatta her açıdan eşit olacaklardı. Özü itibarıyla laiklik ve hukuk devleti demek olan bu anlayışla, Osmanlı Müslüman bir devlet olmaktan da bir anlamda çıkmayı vaat ediyordu. Asıl amaç gayrimüslim grupları devlete tekrar bağlamak, onları özellikle Rus etkisinden kurtarmak ve ayrılıkçılıklarını önlemektir. Bu yolda bir dizi kanunlaştırma hamlesine girişildi (Quataert, 1997; Tanör, 1998; Ortaylı, 2005). Ancak, -genellikle Tanzimat olarak adlandırılan- bu sözleşme başarılı olamadı. Ne beklentileri iyice artan sıradan gayrimüslimler tatmin edilebildi, ne giderek milliyetçileşen gayrimüslim aydınlar/küçük burjuvazi, ne de Tanzimat'ta daha fazla vergi, daha fazla askerlik, daha fazla kontrolden başka pek bir şey bulamayan Müslümanlar. Ayrıca Sünni Müslümanlar, imparatorluk içinde giderek güçlenen ve zenginleşen gayrimüslimlerle eşitlik fikrinden hoşlanmıyorlar, onlara karşı kıskançlıkla karışık bir kin de duymaya başlıyorlardı.

Osmanlılık Sözleşmesi'nin çöküşünü II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından bir yıl sonra başlayan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) tescil etti. Balkanlar'da, Kafkaslar'da ve Doğu Anadolu'da kaybedilen topraklar ve Balkanlar ve Kafkaslar'daki topraklarından kopartılmış yüz binlerce mülksüz Müslümanın Anadolu'ya göç etmesi II. Abdülhamid'in gözünde farklı türden bir sözleşmeyi kaçınılmaz kıldı. 1878 başlarında Meclis'i tatil etmesi ve bu tatilin otuz yıl sürmesi, bir otoriterleşmeden ziyade, Meclis'in yüzde 42'sini oluşturan gayrimüslimlerde cisimleşen Osmanlılık Sözleşmesi'nin iptali demektir. Savaş

sonrası imzalanan Berlin Antlaşması'nın, Osmanlı'nın Ermenilerin yaşadıkları yerlerde reform yapmayı ve Ermenileri Kürtlere ve Çerkezlere karşı korumayı taahhüt ettiği meşhur 61. maddesi ise (Dündar, 2013: 17), bir anlamda II. Abdülhamid'in işini kolaylaştırdı ve Müslümanlık Sözleşmesi'nin gerçek miladı oldu.

Müslümanlık Sözleşmesi Müslümanların korunup kollanacağı, gayrimüslimlerin ise dışlanacağı anlamına geliyordu. Fakat bu yeni sözleşme bütün mezhepleri kapsamıyordu. Padişah, halifelik kurumuna yeni bir hayat ve anlam vererek, farklı İslam mezheplerini resmî mezhep olan Sünnilik etrafında toplamaya, güvenilmez ve sapkın gördüğü Alevileri, Caferileri, Ezidileri, Zeydileri ve kriptohıristiyanları asimile etmeye çalıştı (Deringil, 2002; Somel, 1999/2000). Özellikle Aleviler, Müslümanlık Sözleşmesi için ciddi bir tehdit oluşturuyordu, çünkü hem Anadolu'nun çeşitli yerlerine yayılmış nüfusları fazlaydı, hem de Ermenilerle ve Amerikan misyonerleriyle giderek yoğunlaşan bir ilişki içindeydiler (Kieser, 2013: 218). İstanbul'da 1892'de kurulan Aşiret Mektebi ise, Arap, Kürt ve Arnavut aşiretlerin çocuklarını başkente getiriyor, eğitiyor, asimile edip iyi birer Sünni Osmanlı yapıyor, sonra da anavatanlarına dönüp kendi aşiretlerini asimile etmelerini bekliyordu (Rogan, 1996).

Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan ümidi kesen II. Abdülhamid'in asıl hedefi bir Sünni İslam asabiyeti (dayanışma, ortak duygu/hareket) etrafında Anadolu nüfusunu pekiştirmektir. Bunun karşısındaki en büyük tehdit ise, 1878'den sonra özerklik, hatta bağımsızlık beklentileri iyice artan Ermenilerdir. Milliyetçi Ermeni örgütleri Hınçak ve Taşnak'ın 1880'lerin sonlarında kurulması, II. Abdülhamid'i ve Ermenilerle aynı coğrafyayı paylaşan Kürtleri iyice kaygılandırdı (Bloxham, 2007: 36-50). Doğu Anadolu Ermenistan mı olacaktı, Kürdistan mı? Soru Kürtler açısından netti. Daha 1870'lerin sonunda patlak veren Şeyh Ubeydullah İsyanı, bağımsız bir Kürdistan hedeflemesi kadar, Ermeni ve misyoner tehditlerine karşı da bir tepkiydi. Ermenilerle Kürtler arasındaki giderek kızgınlaşan bu çelişkiyi iyi tahlil eden II. Abdülhamid, bir taşla birkaç kuş vurmasını mümkün kılacak Hamidiye Alayları'nı 1891'de bu bağlamda kurdu. Kürt aşiretlerinden oluşan alaylar hem Kürtleri devlete bağlayacak, hem Rus genişlemesine karşı mücadele edecek, hem de doğudaki Ermenilere karşı kullanılacaktı. Bunun karşılığında bu alaylara çeşitli unvanlar, muafiyetler, maddi kazanç, cezasızlık gibi formel ve enformel imtiyazlar verildi. Hamidiye Alayları özellikle 1890'larda bir dizi Ermeni katliamına karıştı ve çok sayıda Ermeni arazisini gasp edip yağmaladılar. Alayların sadece Sünni Kürt aşiretlerinden oluşturulması (Klein, 2011), II. Abdülhamid'in Müslümanlık Sözleşmesi'nde Alevilere yer olmadığını gösteriyordu.

Doğu'daki Ermeni/Kürt bölünmesi yukarıdan aşağıya II. Abdülhamid tarafından dayatılan bir bölünme değil, yerelde hâlihazırda varolan bir bölünmeydi. Müslümanlık Sözleşmesi işte bu bölünme üzerinde, II. Abdülhamid ile bölgede yaşayan Müslümanlar arasındaki karşılıklı bir anlayış ve müzakere sonucunda kuruldu. 1890'ların ortalarında gerçekleşen Ermeni katliamları bunu göstermekteydi. Özellikle 1895'de yeni bir Ermeni reform paketinin imzalanmasından sonra, çoğu Kürt olan Müslümanlar kendi bölgelerinde kendiliklerinden katliamlara giriştiler. Şeyhler, eşraf, aşiret reisleri, polis ve jandarma katliamların asıl failiydiler. Örneğin Bitlis'li bir şeyh, "Ermenilerin kanı heder (boşa akıtılabilir), ırz ve malları mubahtır" fetvası vermişti. Burada merkezin, yani II. Abdülhamid'in yaptığı, katliamları engellemek için önlem almaması, katılanları cezalandırmaması, hatta Ermenileri koruyan memurları görevden almasıydı (Gölbaşı, 2014). II. Abdülhamid'in Hıristiyan Ermeniler için eli kanlı bir kızıl sultan, Müslüman Kürtler için ise bir baba figürü (*Bavê* Kürdan; Kürtlerin babası) olmasının nedeni, Müslüman merkezle Müslüman taşra arasında imzalanan bu sözleşmede gizliydi.

Ancak, II. Abdülhamid'in Müslümanlık Sözleşmesi de devleti kurtarmak için yeterli olmadı. Ne Ermeni meselesini çözebildi, ne de toprak kaybını. Ayrıca despotik yönetimi gayrimüslimler ve Jön Türkler'de büyük bir nefret uyandırıyor. 1889'da ortaya çıkan ve etkisi giderek yayılan İttihat ve Terakki muhalefeti, özellikle 1905'ten sonra Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım, Talat ve Enver gibi Jön Türk eylemcilerinin hâkimiyetine girmesiyle ivme kazandı ve 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan ettirdi. Bu sosyal Darwinci, pozitivist ve Türkçü grup, 1908-1912 yılları arasında kısmen tam anlamıyla iktidar ol(a)madıkları, kısmen de Osmanlıcılığa son bir şans vererek imparatorluğu kurtarmaya çalıştıkları için Türkçü ideolojilerini çok utangaç bir şekilde açığa vurdular. Osmanlıcılığa paralel olarak, 1908-1912 döneminde görel olarak çoğulcu bir siyaset ve liberal iktisat takip edildi. Jön Türkler, 1908 öncesinde ittifak içindeki oldukları Ermenilerin de desteğini kaybetmek istemiyorlar; hatta II. Abdülhamid döneminde başlayan Ermeni arazileri sorununu çözmeyi, yani gasp edilen Ermeni arazilerini sahiplerine geri vermeyi vaat ediyorlardı (Klein, 2011: 128-169).

Bu Osmanlıcı politikanın kararlı ve cesur bir şekilde izlenmemesi nedeniyle, Osmanlılık Sözleşmesi'nden yine kimse memnun olmadı. 1909'da 31 Mart İsyanı sırasında Adana'da binlerce Ermeni'nin katledildiği bir pogrom yaşandı. Bu, 1895'tekilere benzer bir biçimde, büyük ölçüde yerel Müslümanların kendi inisiyatifleriyle yürüttükleri bir katliamdı. Başka bir deyişle, yerelde Osmanlılık Sözleşmesi'ne uyulmuyor, yerine Müslümanlık Sözleşmesi imzalanıyordu. Ermeni arazi sorunu, Kürtleri yabancılaştırmamak politikası ve çeşitli teknik sorunlar yüzünden bir türlü çözülemedi. Bu nedenle Taşnak partisi, İttihatçılarla

ittifakını 1912’de sona erdirdi (Bloxham, 2007: 58; Kieser, 2013: 27).

Osmanlılık Sözleşmesi’nin bütünüyle tarihe karışması ise, 1912-1913 Balkan Savaşları’nda Osmanlı Avrupası’nın kaybedilmesiyle gerçekleşti. 1913’te iktidarı bütünüyle tekeline alan İttihatçı liderler, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Tekin Alp ve Ömer Seyfettin gibi ideologlarıyla uyumlu bir politika izlemeye başladılar (Georgeon, 2009: 23-37). 1908 öncesindeki özlerine dönmüşlerdi. Bu öz, toplumu çok sayıda tümörü olan bir hasta gibi gören ve bu tümörleri sosyolojinin, sosyal Darwinizm’in, pozitivistimin ve çeteciliğin bir senteziyle kesip atacak bir doktorluk fikriydi (Hanioğlu, 2001). İttihatçı siyaset adamlarının ve ideologlarının çoğunluğunun Balkanlar, Kırım ve Kafkaslar’daki anavatanlarını kaybetmiş göçmenler olmaları da yaklaşan olayları derinden etkileyecek bir olguydu. İttihatçılar, kaybedilen topraklarda kendilerinin ve diğer Müslümanların Hıristiyanların elinde yaşadığı zulümlerin intikamını almaya yeminliydiler ve böyle bir şeyin Anadolu’da da tekrarlanmasına asla izin vermeyeceklerdi. Anadolu’yu Hıristiyanlardan temizleyeceklerdi.

İttihatçıların bu duygu ve düşünceleri, 1820’lerden itibaren Anadolu ve Rumeli’ye göç etmek zorunda kalmış, sayıları Kemal Karpat’ın tahminine göre 7 milyonu bulan göçmenlerle benzerdi (Karpat, 2003). Bu insanlar ve Anadolu’nun Türkler ve Kürtler gibi yerli halkları için Anadolu’dan başka gidecek bir yer yoktu. Kendileri Hıristiyanlar tarafından zulüm gördükleri için, misliyle karşılık vermeye hazır dılar. Buradaki kritik nokta, devleti yönetenler ve devletin ideolojisini belirleyenler ile Müslüman halk arasında tam bir duygu ve düşünce birlikteliği olmasıydı. Yakında yürürlüğe girecek olan Müslümanlık Sözleşmesi’nin Müslüman halklar için büyük başarısı da burada gizliydi. Müslüman halkları (Çerkez, Çeçen, Gürcü, Pomak, Boşnak, Arnavut, Abaza, Kürt ve Türk) ortak bir davada birleştirmek için gerekli duygu ve düşünce birliği hazır dı. Aslında İttihatçıların nihai amacı şüphesiz ki Türklük Sözleşmesi’ydi, ama Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu duygusal ve düşünsel anlamda buna henüz hazır değildi. Bu nedenle İttihatçılar 1924’e kadar büyük ölçüde İslam kardeşliği etrafında bir politika izlemek zorunda kaldılar. Müslümanların Türklüğe asimilasyonu ağırdan alınacak, bunun hızlandırılması için çok daha uygun ve tehlikesiz bir zaman beklenecekti.

Kurtuluş için gayrimüslim “tümörlerin kesilip atılması” gerekiyordu. Sosyal bilimin dönüştürücülüğüne yürekten inanan pozitivist İttihatçılar, 1913’ten itibaren sosyolojik, etnografik ve istatistiki çalışmalarla Anadolu’nun etnik haritasını çizmeye başladılar. Bu bilgiler, nihai amacı Anadolu’da uygun bir nüfus bileşeni yaratmak olan tehcir, katliam, asimilasyon, iç fetih gibi araçların verimli bir şekilde planlamasında kullanılacaktı (Dündar, 2008). Ancak, bu araçların

Anadolu'da uygulanabilmesi ve hatta imparatorluğu tekrar eski topraklarına – rövanş da alarak- genişletebilmek için uygun bir ortam gerekiyordu. Enver Paşa 1913 başlarında bir mektubunda şöyle diyordu: “Ah, harp nihayet bir başlasa! ... Savaş ... Türkiye için yaşam demektir!” (Kieser, 2008: 123). Enver Paşa'nın beklediği Balkan Savaşları tekrar başladı, ama çare olmadı. Büyük Güçler'in siyasi ve iktisadi boyunduruğunda olan Osmanlı Devleti ve İttihatçılar istedikleri gibi davranamıyorlardı. Örneğin 1914 başlarında yine Büyük Güçler'in baskısıyla yeni bir Ermeni reform programına imza atmak zorunda kaldılar. Bu tip ayak bağlarından kurtulmak ve büyük projeyi yürürlüğe koymak için çok daha büyük ve topyekûn bir savaşa gereksinim vardı. Bu savaş I. Dünya Savaşı olacaktır. Devletin bu savaşı nasıl algıladığı, İttihatçı-Kemalist ideolog Hasan Reşid Tankut'un Ermeni reform paketiyle ilgili söylediklerinden anlaşılabilir: “Allah'a şükür Birinci Dünya Savaşı patlak verdi de o uğursuz projenin hayata geçirilişini engelledi. Aksi takdirde Alevilerin büyük bir kısmı Ermenilerin lehine oy kullanırdı.” (Kieser, 2013: 581).

Aslında İttihatçıların I. Dünya Savaşı'na ilişkin A ve B planları vardı. A planı imparatorluğu eski ihtişamına (emperyal) yeni ve modern bir tarzda (emperyalist) kavuşturmak, bunun için Osmanlı Kafkasyası'nı, Afrikası'nı ve Balkanları'nı geri almaktı. Ancak, 1914 sonları ve 1915 başlarında Sarıkamış ve Süveyş Kanalı harekâtlarının başarısız olması ve İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u ve Boğazları almak üzere başlattıkları Çanakkale Savaşı, A planını çok hızlı bir şekilde çöktürdü. Artık geriye sadece B planı kalmıştı. O da Anadolu'yu “tümörlerinden temizleyerek” kurtarmaktı. Devleti yönetenlerin ve yönetilen Müslüman halkların B planının gerçekleşmesini aynı ölçüde istemesi, bu planı –A planının aksine-gerçekçi kılıyordu.

1915-1925: Kurtuluş ve Kuruluş Savaş(lar)ı

I. Dünya Savaşı sayesinde Büyük Güçler'in boyunduruğundan kurtulan İttihatçılar ekonomiyi ve nüfusu millileştirmeye başladılar. Milli iktisat, özü itibariyle, sermayenin, arazilerin, iş sahalarının gayrimüslimlerin elinden alınıp Müslümanların eline verilmesi ve –daha sonra Türkleştirilecek- bir Müslüman burjuvazinin oluşturulmasıydı. Bu amaçla teşvikler, kayırma ve Türkçenin iktisadi hayatta yasalar aracılığıyla yaygınlaştırılması gibi yöntemler denendi. Fakat asıl önemlisi, gayrimüslimlerden kurtulup onların zenginliklerine el koymaktı. Bu iktisadi amaç, vatanın kurtarılması için yapılması gerekenlerle de bire bir örtüşüyordu. Böylece hem vatan, hem de kişilerin kendileri kurtulacak, hem vatan hem de kişiler yükselecekti.

1914'te Dünya Savaşı'yla birlikte batıda Rumlar, çoğunluğu muhacir olan Müslüman çetelerin terörüyle ve ekonomik bojkotla karşı karşıya kaldılar.

Mallarını mülklerini terk edip Yunanistan'a kaçmaları isteniyordu. Bunda kısmen başarılı da olundu. B planına geçilmek zorunda kalındığı 1915'le birlikte ise Rumlar iç bölgelere göç ettirilmeye, burada bir tür rehin olarak tutulmaya başladılar. Bu Rum politikalarıyla Müslümanlara doğru önemli bir servet transferi gerçekleşti (Dündar, 2008: 216-246).

Doğuda ise Ermeniler 1915'le birlikte devlet ve Müslümanlar için çok daha acil bir tehlike arz etmeye başladılar. Doğuda Sarıkamış faciasından sonra yaşanan Rus işgali, batıda ise Britanya işgali tehlikesi Anadolu'nun kaybedileceği korkusunu had safhaya çıkarttı. Özellikle doğudaki yenilgiden ve Rus ilerleyişinden Ermeniler sorumlu tutuluyordu. 24 Nisan 1915'te İstanbul'da başlayan tehcir uygulaması, Mayıs ayında ilk önce altı doğu vilayetinde, sonra da -batıdaki bazı bölgeler dışında- bütün Anadolu'da kategorik olarak uygulanmaya başlandı. Coğrafi ve iklimsel olarak Ermenilerin hiç alışık olmadıkları çölümsü Zor bölgesine tehcir edilmesi kendi başına bir ölüme yolculuktu. Buna ayrıca, bazen merkezden gelen emirlerle yürütülen, bazen de yerelin kendi inisiyatifiyle giriştiği katliamlar eklenince, tehcir kısa sürede bir soykırıma dönüştü. Ermeni çocuk ve kadınlara Müslümanlar tarafından el konulması da soykırımın önemli bir boyutuuydu.

Soykırım, Norman M. Naimark'ın belirttiği gibi (2011: xvi), üç düzeyde gerçekleşmişti. Çerçeve kararlar merkezde, yani en tepede alındı; orta düzeyde yereldeki yöneticiler yerel eşrafla birlikte emirleri uyguladı, yorumladı ve bazen de kendi kararlarıyla hareket etti; en aşağıdaki toplumsal düzeyde ise bireyler cinayetlere ve yağmalara katıldı. Bu elbette üç düzeyde de herkesin soykırıma katıldığı anlamına değil, üç düzeyden de ciddi katılımın olduğu anlamına geliyordu. Örneğin imha ve tehcir emirlerini uygulamayan Osmanlı yöneticileri vardı. Ama bunlar ya görevlerinden alındılar ya da öldürüldüler. Ayrıca Alevi Dersim'de halk Ermenileri korumuş ve devlet de eskiden beri dikkat çeken bu ilişkiye gerekirse Teşkilat-ı Mahsusa'yla müdahale etme kararı almıştı (Akçam, 2010: 161-162, 180). Ermenilere yardım edenin cezalandırılması, soykırıma katılanın ise cezasız kalması Müslümanlık Sözleşmesi'nin en önemli maddelerindendi. Ve bu sözleşme sadece merkezde imzalanmadı. Yukarıda belirttiğim gibi, Anadolu'nun pek çok yerinde yerel yöneticiler ve yerel Müslüman halk arasında da imzalandı.

Soykırımın en vahşi şekilde yaşandığı vilayetlerden biri olan Diyarbakır bu açıdan iyi bir örnektir. Genel emirleri merkez vermiş, Vali Dr. Mehmed Reşid bunları muhacirlerden oluşan çetelerle ve Kürt aşiretleriyle uygulamış, hatta çoğu zaman merkezin emirlerini aşacak şekilde veya merkezin bilgisi dışında katliamlara girişmiştir (Kaiser, 2014). Bu yapılanlar sayesinde Diyarbakır

bölgesinde Ermeni kalmamış, Müslümanlar vatanlarından olma tehlikesinden kurtulmuş ve birçoğu az ya da çok zenginleşmiştir. Benzer ilişkilerin ve sözleşmelerin Anadolu'nun pek çok yerinde tekrar edildiği bilinmektedir.

Ermeni Soykırımı'nın çok kritik ve 20. yüzyıl Türkiye tarihini anlamak için elzem olan bir yönü Ermenilerin zenginliklerine Müslümanlar tarafından el konulmasıydı. Daha 1915 yılında itibaren bu el koyma emval-i metruke (Ermenilerin geride bırakmak zorunda kaldıkları taşınır ve taşınmaz mallar) kanunlarıyla hukukileştirilmişti ve bu yasalar Türkiye Cumhuriyeti'nde de özü itibariyle aynen devam ettirildi. İttihat ve Terakki merkezi, emval-i metrukeye el konulmasıyla birkaç kuş vurmaya amaçlamıştı. Bunların en önemlisi buradan bir milli burjuvazi ve milli iktisat yaratmaktı. Emval-i metruke, Müslüman burjuvazi için bir başlangıç sermayesi olacaktı. Bunun ardından gelen daha tali amaçlar ise, Ermenilerden boşalan yerlere yerleştirilen muhacirlere arazi vermek ve tehcir masraflarını karşılamaktı. Bütün bu amaçlara az çok ulaşıldı. Fakat el koyma süreci, merkezin iradesi dışında, özellikle yerel düzeydeki yöneticilerin karıştığı çok ciddi boyutlarda yolsuzluklara da neden oldu. Yine yerel düzeyde Müslümanlar komşularının mallarını mülklerini yağmaladılar. Özellikle Ermenilerle aynı meslek grubundan olanların bu yağmaya katılımı daha fazlaydı. Bu yağmalar o kadar yaygındı ki, katılmayanlar bir anlamda kendilerini "aptal" gibi hissediyorlardı (Üngör ve Polatel, 2011: 87-88).

Talat Paşa, 1916'nın Aralık ayında Ankara, Kayseri, Konya ve Harput vilayet ve sancaklarını kapsayan bir yurt gezisine çıkmıştı. Emval-i metruke meselesine dair gözlemlerini bu geziden sonra çektiği bir telgrafta anlattı: "Bu seyahatimde İslamın yapmakta olduğu fedakârlığı yakinen görerek iftihar etdim. Ermenileri nakildeki isabetin derecesi buradan görünce anlaşılıyor. İstila gören yerler ahali kâmilen yerleşmiş ve Ermenilerin terk ettikleri dükkânlarla ve mallara sahip olarak san'at ve ticaretlerine başlamışlardır ve ki bir önce hiçbir san'at görülmemiştir." (Kieser, 2013: 406). Halep Valisi de merkeze 1917 yılında şunları yazıyordu: "Memnuniyetle bildiririm ki, hükümetin arzusuna uygun olarak, burada ve Maraş sancağında koşulları tümüyle değiştirmiş bulunuyoruz. Benim vilayetim Hıristiyan unsurlardan temizlenmiştir. Daha iki yıl öncesinde yüzde 80'i Hıristiyan olan tüccar ve işyeri sahiplerinin şu anda yüzde 95'i Müslüman ve yüzde 5'i Hıristiyandır." (Akçam, 2002: 440). Anadolu'da 1914'te nerede Ermeni nüfusu varsa, 1915'te o yerlerin büyük çoğunluğunda benzer şeyler yaşandı (Kévorkian ve Paboudjian, 2012; Kévorkian, 2011).

Bu anlamda I. Dünya Savaşı, Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel'in vurguladığı gibi, bir ulus inşa süreci olarak işlev görmüştür. Savaş sırasındaki her yıkım aslında bir yapımdır ve her dışlama aslında bir dâhil etmedir. Yıkılanın yerine

başka bir şey yapılır ve dışlananın yerine başkaları dâhil edilir. Zorun en yoğun ve meşru şekilde kullanıldığı alan olan savaş, devlet ve ulus yaratmanın en önemli aracı olarak karşımıza çıkar (Üngör ve Polatel, 2011: 2-3; Üngör, 2012: 52). Ayrıca farklı savaşlar farklı sembollere ve farklı anlamlara sahiptirler ve ulus inşasına farklı katkılarda bulunurlar. Örneğin aşağı yukarı aynı zamanlarda vuku bulmuş “Çanakkale Zaferi”, “Sarıkamış Faciası” ve “Ermeni Tehciri” bütünüyle farklı anlamlara sahiptirler. Sırasıyla, biri direnişi ve inancı, diğeri mazlumluğu, bir diğeri de zorunluluğu temsil etmekte kullanılmıştır. Ve ilk ikisi üçüncüsünü haklı çıkarmak, çoğu zaman da unutturmak için devreye sokulur. Genelde I. Dünya Savaşı ve özelde Ermeni Soykırımı, öldürenlerle ve öldürülenlerle, işgal edenlerle ve edilenlerle, sürülenlerle ve onların yerlerine yerleşenlerle, mallarına el koyulanlarla ve el koyanlarla büyük çaplı bir sözleşmedir: Merkez ve taşra arasında ve ayrıca taşranın kendi arasında imzalanmış bir sözleşme. Bu büyük çaplı Müslümanlık Sözleşmesi aynı zamanda çok boyutludur; imzalandığı çeşitli tarihsel anlarda, genel sözleşmeye her zaman (b)ilgisizlik, duygusuzluk ve sessizlik sözleşmeleri de eşlik etmiştir.

1917 başlarında Sadrazamlığa getirilen Talat Paşa'nın hükümet programı, Müslümanlık ve sonradan topyekûn devreye girecek Türklük Sözleşmesi'nin, biri önde diğeri arkada olmak üzere, nasıl bir arada ve gizlice yürütüldüğünü iyi gösterir. Talat Paşa el yazısıyla yazdığı hükümet programının “beyannameye geçecektir” diye not düştüğü birinci maddesinde, istisnasız her Osmanlı ferdinin anayasayla verilen haklarından yararlanacağını ifade eder. “Beyannameye girmeyecektir” diye not düştüğü gizli ikinci madde ise, Türk unsurunu ekonomik ve toplumsal olarak güçlendirmeyi, Türklere bir milli his vermeyi hedefler. Ama bu diğeri Müslüman unsurlar üzerinde olumsuz tesir yapmayacak şekilde kotarılacaktır (Bardakçı, 2009: 172-173). Bu Türkçü merkezin öngördüğü bir sözleşmedir: Dışlanacakları ve dâhil edilecekleri, kayırılacakları ve kayırılmayacak olanları işaretler; ancak, bu sözleşme Müslüman taşradan gizlenerek, Müslümanlık Sözleşmesi'ni bir süre daha canlı tutarak, gizli bir şekilde alttan alta yürürlüğe girecektir.⁴

I. Dünya Savaşı'nın 1918'de kaybedilmesi ve Mondros Silah Bırakışması, imparatorluğu tekrar büyütmenin, hatta mümkünse devasa bir Turan İmparatorluğu kurma planının (A planı) da sonu anlamına geliyordu, ama aynı zamanda Anadolu'yu kurtarma planı da (B planı) tehlikeye düşmüştü. Özellikle 1918-1920 dönemi, Anadolu Müslümanlarında 1915 başlarına benzer büyük bir çöküş ve her şeyi kaybetme korkusuna neden olmuştu. İstanbul ve Anadolu işgal ediliyordu. Üstelik, 1915'tekin aksine, artık bu işgali durduracak merkezi bir kuvvet yoktu. Bu nedenle iş, başlangıçta taşraya düşecekti. Bülent Tanör'ün “Yerel Kongre İktidarları” dediği yapılar işte bu dönemde oluştu. Tanör'ün

belirttiği gibi, 1918 sonrasında temel meselesi, çöken imparatorluğun yerine hangi devlet(ler)in kurulacağıydı. İtilaf devletlerinin (parçalayarak, bölüşerek küçük devletlere ayırmak), İstanbul Hükümetlerinin (Osmanlı'nın küçülerek de olsa adem-i merkeziyetçi bir devamı), Yunanistan'ın (*Megali İdea*), Ermenilerin (Büyük Ermenistan) ve Kürtlerin (Kürdistan) kendi devlet tezleri vardı. Bu tezlerin bir kısmı birbirini destekliyor, bir kısmı ise çelişiyordu. İşte Anadolu ve Trakya'nın büyük bölümünde Müslüman eşraf, bürokrat, esnaf, din adamı ve tüccarlar tarafından oluşturulan yerel kongreler bu tezlere karşı kendi tezlerini ortaya koydular. Temsil ve karar alma gücü olan bu yerel kongreler aslında yerelde imzalanan Müslümanlık Sözleşmeleri idi. Merkezin yokluğunda, eski İttihatçılar ve Müslüman burjuvazi/eşraf olası bir işgal anında direniş örgütlemek üzere bir araya geliyorlardı. Ancak, İtilaf Devletleri bizatihi kendileri işgal ederse buna karşı önemli bir direniş sergilenmeyecekti ve sergilenmedi. Ne zaman ki Yunanlılar ve Ermeniler işgal etmeye veya işgallere katılmaya başladılar, o zaman gerçek Müslüman direnişi de başladı (Ege, Antep, Maraş, Urfa, Doğu Anadolu). Sèvres Barış Antlaşması'nın İzmir'i Yunanistan'a vermesi, Doğu'da bağımsız bir Ermenistan öngörmesi ve Ermeni mallarının sahiplerine geri verilmesini düzenleyen 144. maddesi direniş duygusunu daha da güçlendirdi (Oran, 2001: 134; Meray ve Olcay, 1977: 86-87). Mustafa Kemal ve arkadaşlarının başarısı, özellikle İzmir'in ve Doğu Anadolu'nun kısmi işgalinden sonra, bu yerel kongreleri ve direnişleri Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde ve Büyük Millet Meclisi'nde tedrici olarak bir araya getirip, ulusal bir tezde birleştirebilmesiydi (Tanör, 1998).

Bu anlamda 1918'den 1922'ye kadar devam eden Kurtuluş Savaş(lar)ı, merkezî ve yerel kongreler, aynen I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, merkez ve taşra arasında ve taşranın kendi içinde imzalanan, kimi kayıracığını ve kimi dışlayacağını, neyi hoş göreceğini ve neyi kesinlikle hoş görmeyeceğini belli eden sözleşmelerdir. Bu yıllar boyunca Mustafa Kemal ve arkadaşlarının asla Türklükten ve Türkçülükten bahsetmemeleri ve neredeyse her zaman İslam kardeşliği duygusu etrafında bir söylem kurmaları, Anadolu Müslümanlarını bir araya getiren Müslümanlık Sözleşmesi olduğunu açıkça ortaya koyar. Bu sözleşmeye göre, Yunanlılara (ve tabii Rumlara) ve Ermenilere karşı sonuna kadar direnilecek, Anadolu bu unsurlardan temizlenecek ve özellikle Ermenilerin geri dönüşüne asla izin verilmeyecektir. Nitekim Kurtuluş Savaş(lar)ı da çok büyük ölçüde Ermenilere ve Yunanlılara-Rumlara karşı verilmiştir (Başkaya, 1991: 29-39).

Tek bir savaş dönemi olarak da bakılabilecek 1914-1922 arasında Türk-Kürt ittifakının nasıl kurulduğu konumuz açısından çok önemlidir, çünkü 1924'ten sonra kurulacak Türklük Sözleşmesi'nden dışlanacak olan Kürtler, Müslümanlık Sözleşmesi'nin başarısı açısından hayati bir rol oynamışlardı. Nihai amaçları

gayrimüslimleri tasfiye, Türk olmayan Müslimleri asimile etmek olan ittihatçılar Kürt milliyetçi aydınlarını hain, Kürt göçebeleri ise ne yapacağı nereye gideceği belli olmayan vahşiler olarak görüyorlardı. I. Dünya Savaşı sırasında yüz binlerce Kürt, asimile edilmeleri amacıyla Anadolu'nun içlerine, aşiret reislerinden kopartılarak sürüldüler (Dündar, 2011: 137-155). Ermenilerin başına geldiği gibi katledilmekten korkanlar da vardı. Ama bunlara rağmen, İttihat ve Terakki Müslümanlık söylemini devam ettirdi. Ayrıca bütün bölünmelerinden daha önemli olan Ermeni tehlikesi çok güçlü bir tutkal işlevi görüyordu. Bu tutkal, kritik her anda, Türkleri ve Kürtleri ve hatta Müslüman muhacirleri birleştirdi. I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren Kürtleri çok iyi tanıyan ve korkularını çok iyi bilen Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir de bu bilgilerini Müslümanlık Sözleşmesi için devreye sokup “destek vermezseniz Kürdistan Ermenistan olacak” kartını baştan itibaren kullandılar (Beşikçi, 1992: 192-193). Buna Kürtleri hiçe sayan Ermeniler ve –bağımsızlığa kadar gidebilecek- özerk bir Kürdistan öngörmesine rağmen, bağımsız Ermenistan'ın güney sınırlarını muğlak bırakan ve Ermeni mallarının geri verilmesini düzenleyen Sèvres Antlaşması da katkıda bulundu (Oran, 2001: 130-131). Kürtlerin güçlü din duygularını da iyi bilen Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir, Kurtuluş Savaşı boyunca Türklükten hiç bahsetmeyerek ve sürekli Türk-Kürt İslam kardeşliğinden bahsederek Müslümanlık Sözleşmesi'ni devam ettirdiler. Fakat bu sadece basit bir söylem değildi. Müslümanlık Sözleşmesi Ermenileri ve Rumları dışarıda tuttuğu kadar, Kürdistan'a özerklik gibi bazen örtük, bazen de açık vaatler içeriyordu (Hakan, 2013: 124-125, 149-150, 159). Nitekim savaş sürerken BMM tarafından ilan edilen 1921 Anayasası, bu özerklik sözlerinin bir anlamda hayata geçirilişiydi. Sonuç itibarıyla, Kurtuluş Savaş(lar) ı Anadolu'da yaşayan Türk-Kürt-Muhacir Sünni Müslümanların dayanışması ve karşılıklı pazarlıkları sonucunda batıda Yunanlılara-Rumlara karşı, doğuda ve güneyde ise Ermenilere karşı yürütüldü ve sonuçta kazanıldı. Müslümanlık Sözleşmesi etrafında yürütülen bu savaşa Koçgiri-Dersim Alevilerinin destek vermemesi sözleşmenin temel niteliğini ortaya koyuyordu (Kieser, 2011: 467-469).

Savaşların kazanılmasıyla birlikte Ermeni meselesi Müslümanlar açısından bütünüyle hallolmuştu. Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ve Türkiye-Yunanistan arasında gerçekleştirilen Anadolu Ortodoks Rum/Rumelili Müslüman mübadelesi (Arı, 1995; Aktar, 2001) Müslümanlık Sözleşmesi'nin kesin başarısını belgeliyordu. Artık ne Yunanistan ne de Ermenistan tehlikesi kalmıştı. Ermeni ve Rum mallarının Müslümanların arasında paylaşılması ve yer yer yağmalanması süreci büyük ölçüde tamamlanmıştı. Tanör'ün bahsettiği diğer tezler başarısız olmuş, Osmanlı saltanatı kaldırılmış ve bütün bunlar Büyük Devletler tarafından onaylanmıştı. Türkiye, Bolşevik Devrimi'yle birlikte artık ezeli düşmanı Rusya'nın desteğine de sahipti.

Peki Müslümanlık Sözleşmesi ne zaman Türkleştirildi? Diğer İttihatçı liderler gibi Mustafa Kemal de 1900'lerin başlarından itibaren bir Türkçüydü. Ama bu yazıda anlattığım nedenlerden ötürü, Türkçülüğün Anadolu'nun gayrimüslimlerden tasfiyesi tamamlanana kadar bekletilmesi gerekiyordu. Tasfiye bir defa tamamlandıktan sonra ise, artık ölüm kalım mücadelesinden kurtulmuş devlet, Türkçülük projesini başlatabilirdi. Mart 1923'te Mustafa Kemal Adana Türk Ocağı'nda şunları söylüyordu: "Ermenilerin bu feyizli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleket sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihinde Türk idi, o halde Türk'tür ve ebediyen Türk olarak yaşayacaktır." (Bardakçı, 2014: 7). Fakat aynı Mustafa Kemal Ocak 1923'te İzmit'te Kürtlerin kendilerini özerk olarak idare edeceğini de söylemişti (Kemal, 1993: 104-105). Sanırım, Müslümanlık Sözleşmesi'nin Türkleştirilmesi açısından kritik tarih Lozan Antlaşması'nın imzalandığı 1923 yazı ve cumhuriyetin ilan edildiği 1923 sonbaharıydı. Bu iki adımı başarıyla atan Mustafa Kemal ve arkadaşları, uluslararası konumlarından ve ulusal güçlerinden emin olarak uzun süredir beklettikleri Türkleştirme projesine başladılar.

Sözleşmenin 1924 Anayasası'yla ise, 1921 Anayasası'nın adem-i merkezîyetçiliğinden vazgeçilmiş, merkezîyetçi bir idari/siyasi yapı öngörülmüştür. Ayrıca yeni anayasaya, 1919-1922 arasındaki belgelerin aksine, Türklük mefhumu girmiştir. Anayasa yapım çalışmalarında kimin Türk olduğu tartışılmış, Hamdullah Suphi Bey'in müdahalesiyle, gayrimüslimlerin ancak kanun Türkü olabileceği, gerçek Türk olamayacağı üzerine hemfikir olunmuştur. Böylece 88. maddeye "vatandaşlık itibarıyla" ifadesi eklenmiştir: "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla (Türk) itlâk olunur." (Özbudun, 2012; Yeğen, 2014). Bu aslında, asıl Türklerin kim olacağı, yani kimlerin Türklük imtiyazlarından yararlanacağına ilişkin bir maddedir. Türklük Sözleşmesi'nin yazılı olan ilk belgelerindedir.

Fakat Müslümanlar, yani 1915-1923 dönemi Müslümanlık Sözleşmesi'nin imzacıları, Türklük dairesi içinde görülmüşlerdir. Burada kritik olan noktayı vurgulamak gerekirse, Türklük Sözleşmesi'nin elzem şartlarından biri Müslüman olmaktır. Fakat artık bu yetmemekte, hem Müslüman hem de Türk olmak gerekmektedir. Diğer bir deyişle, Türk-olmayan Müslümanlar eğer Türk olmayı kabul ederlerse, kendilerini Türk gibi hissederlerse, Türkçe konuşurlarsa ve başka bir şey olmayı bırakırlarsa Türk olabileceklerdir. Ermeniliği ve Rumluğu Türklüğün dışında tutan Hamdullah Suphi Bey, aynı yıl Türk Ocakları'nın görevinin Türklerin sayısını azaltmak değil, artırmak olduğunu söylerken buna işaret etmiştir (Üstel, 1997: 152). Bunu milyonlarca Türk-olmayan Müslüman çok iyi anlamış, kendilerinin ve ailelerin selameti için hızla Türkleşmiştir. Buna Kürtler de dâhildir (Yeğen, 2014: 73). Fakat Kürtlerin önemli bir bölümü de bunu kabul etmemiştir. Türk-olmayan Müslüman unsurlar içinde bu bir istisnadır ve

bu istisnayı muhacirlerin değil de otokton (yerli) bir halkın göstermesi şaşırtıcı değildir.

1923 yılında Kürt subaylar ve aşiret liderleri tarafından kurulan *Azadi* (Özgürlük) örgütünün bazı mensupları, maruz kaldıkları Türkleştirmeyle ilgili şikâyetlerinden 1924 sonbaharında İngilizlere bahsettiler: Kürdistan muhacirlerin ve Türklerin bölgeye, Kürtlerin ise batıya göç ettirilmesiyle Türkleştiriliyordu; Türkleri ve Kürtleri bir arada tutan halifelik kaldırılmış, dinî okullar kapatılmıştı; okullarda Kürtçe yasaklanmış, Kürdistan kelimesi kitaplardan çıkarılmış, Kürt yer isimleri Türkleştirilmişti; üst düzey idari görevlerin hepsi Türklere verilmekte ve Kürt milliyetçisi olduğu düşünülenler alt seviyelerde bile iş bulamamaktaydılar; Kürt vilayetlerinden Meclis'e seçilecekler hükümet tarafından belirlenmekteydi; aşiretler birbirine düşürülüyordu; orduda en zor ve pis işler Kürtlere yaptırılıyordu (Yeğen, 2012: 159-160).

İşte 1925 başlarında patlak veren Şeyh Said İsyanı, 1924 gibi erken bir tarihte yapılan ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca, özellikle 2000'lere kadar geçerliliğini koruyan bu tespitler üzerine planlanmıştı. Nihai amacı bağımsızlık olan ve dinî görünümünün altında büyük ölçüde milliyetçi bir ayaklanma olan Şeyh Said İsyanı, Türk hükümetinin gözünde 1915'ten beri mücadele ettikleri Anadolu'nun parçalanması sürecinin son aşamasıydı. Türk ordusu ve Kürt isyancıların savaşında, zorlukla da olsa, Türk tarafı üstün geldi. Binlerce kişi öldürüldü, onlarcası asıldı ve on binlercesi sürüldü (van Bruinessen, 2010: 387-461). İsyân, Türk devleti tarafından gerıcilik, feodallık, eşkıyalık ve yabancı kıskırtması olarak algılandı (Yeğen, 2006: 130) ve herkesin de böyle algılanması beklendi.

İsyandan sonra İçişleri Bakanı Cemil Bey (Uybadin) ve Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey (Bozkurt) gibi üyelerin de içinde bulunduğu bir komisyonun hazırladığı Şark Islahat Planı, Cumhuriyet döneminde uygulanacak Kürt meselesi politikalarını da belirledi: Olağanüstü halle yönetme, eğitim yoluyla çocukları asimile etme, tehlikeli ve isyankâr grupların batıya göç ettirilmesi, Ermenilerden ve Kürtlerden boşalan arazilere güvenilir Türk ve Türkleşmiş Müslüman nüfusun yerleştirilmesi, yargının ve bürokrasinin tamamen Türkleştirilmesi, bu Türk memurlara zamlı maaş verilmesi, Kürtçe konuşmanın bile yasaklanması, yol ve demiryolu yapımı, vb. Ayrıca, Cemil Uybadin raporunda, Şark'ta "müstemleke tarz-ı idaresi" kurulması gerektiğini belirtmişti (Bayrak, 2009: 109-132). Bu spesifik plan ve raporların yanında, İsmet Paşa da aynı yıl Türklük Sözleşmesi'nin genel ilkelerini ifade etti: "Vazifemiz Türk vatanı içinde bulunanları behemehâl Türk yapmaktır. Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek anasını kesip atacağız.

Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız evsâf her şeyden evvel o adamın Türk ve Türkçü olmasıdır.” (Üstel, 1997: 173).

Özetle, farklı aralıklarla 1915’ten 1925’e kadar süren savaş(lar) dönemi boyunca, Anadolu ilk önce Müslümanlaştırıldı, sonra da Türkleştirildi. Türkiye eş zamanlı olarak kurtarıldı ve kuruldu. Nihai başarı şüphesiz ki Ermeni Soykırımı sonucunda gerçekleşmişti ve bu, bütün bir Müslüman nüfus tarafından, bazen örtük bazen de aşikâr bir bilgi olarak bilinmekteydi. Hüseyin Cahit (Yalçın) şu sözleriyle aslında toplumun genel duygu ve düşüncesini özetliyordu: “Ermeni tehcirini düşünüp yapanlar, bununla Türkiye’yi kurtarmışlardır.” (Akçam, 2002: 185). Bu sayede maddi ve manevi olarak faydalanmış ve olası zararlardan kurtulmuş Müslüman kitleler, “tehcir”i gerçekleştirenlerle her zaman gurur duydu.

Bu gururun bugün dahi çoğu zaman ideolojiler üstü olduğu görülür. Dolayısıyla Ermeni meselesine dair günümüze kadar süren koyu sessizlik, (b)ilgisizlik ve duygusuzluk çoğu zaman tepeden gelen yasaklarla ve cezalandırmalarla değil, aşağıdan gelen bir kendiliğindenlikle oluşmuştur. Müslümanlık Sözleşmesi’nin büyük başarısı kitlesel ve kendiliğinden olmasından kaynaklanır.

Müslümanlık Sözleşmesi sayesinde gündeme gelebilmiş ama onun bir ölçüde daraltılmış hali olan Türklük Sözleşmesi ise bu açıdan farklıdır. Türklük Sözleşmesi artık gücünden emin olan Türkçü iktidarın tepeden dayatmasıyla ortaya çıkmıştır. Diğer Müslüman grupların, Ermeni meselesinin aksine, Kürtlerin baskı altına alınmasından veya öldürülmesinden doğrudan bir çıkarı yoktur. Ancak, Müslümanlık Sözleşmesi sayesinde kurulan devletlerinin ve kurucu liderlerinin yasaklarına uymuşlar, uymak zorunda kalmışlardır. Türk olmanın, sözleşmeye uymanın büyük faydaları vardır. Kürtlerin yanında olmanın hiçbir faydası yoktur. Bu nedenle bunu 1990’lara kadar sadece bir avuç Türk göze alabilmiştir.

1926-1938 Dönemi

1925’de topyekûn yürürlüğe giren Türklük Sözleşmesi, 1926-1938 arasında Türkleşmeyi reddedenlere yönelik doğrudan ve kültürel şiddetle ve Türkleşecilere sunulan çeşitli teşviklerle pekiştirilmiştir. Kemalist iktidar, Müslümanlık Sözleşmesi’nin üzerinde kurulduğu Ermeni Soykırımı’nı sahiplendiğini açıkça ve sürekli vurgulamıştır. İttihat ve Terakki iktidarı süresince çıkarılan emval-i metruke kanunları ufak tefek değişikliklerle benimsenmiştir. 1926’da çıkarılan bir kanun ile “Ermeni suikast komiteleri” tarafından öldürülen İttihatçı liderlerin ailelerine yine Ermenilerden kalan malların verilmesi düzenlenmiştir. Bu ailelere Ermeni mülkleri sırasıyla Mustafa Kemal ve İsmet

İnönü imzasıyla verilmiştir (Bardakçı, 2014: 36-56). Milletvekili Recep Zühtü Bey (Soyak), bu kanunun mantığını 1926 yılında şöyle açıklamıştır: “İhtar etmiş oluyoruz: Siz herhangi bir Türke suikast icra eder ve öldürebilirsiniz! Fakat biz onun evladını; yarın sizin gözünüzü çıkarmak, kafanızı kırmak için yine sizin paranızla yetiştiririz!” (Çağaptay, 2009: 60).⁵

1927’de Kürt aydınlar ve ileri gelenleri tarafından kurulan *Hoybun* (Bağımsızlık) Örgütü, bağımsız bir Kürdistan kurulmasını hedefliyordu. Bu örgüt, merkezi Ağrı olan bir isyan planladı; başarıya ulaşmak için de Ermenilerle yaklaşık yüz yıldır devam eden husumetin bitirilmesi, Ermeni örgütleriyle ittifaklara gidilmesi kararı aldı (Jwaideh, 2009: 418-424). Aynı istek Ermeni tarafında da vardı. Türklük Sözleşmesi’nin dışında bırakılan iki grup nihayet bir araya gelmeye karar vermişlerdi, ama artık çok geçti.

Aslında 1928-1930 yılları arasında devam eden Ağrı İsyanı birçok açıdan başarılı oldu. İsyancılar önemli bir bölgeyi uzun süre kontrol ettiler, Ağrı Dağı’nı başkent ilan ettiler, bayrak çektiler. Fakat sonunda kendilerinden çok daha güçlü olan Türk ordusuna yenildiler. Böylelikle, Şeyh Said isyanı sırasında başlayan Sünni Kürdistan’ın “dâhili fethi” tamamlanmış oldu. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey’in Ağrı İsyanı bağlamında 1930’da söylediği, “bu memleketin kendisi Türktür. Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır” sözleri basit ve istisnai bir ırkçılık değildi. Türklük Sözleşmesi’ne karşı gelenlerin başına neler geleceğini vurgulamaktaydı. Zaten Bakan, sözlerine açıklık getirirken, kastının yabancılar değil, anayasaca Türk kabul edilmesine rağmen hâlâ başka milliyet iddia edenler olduğunu söylemişti (Tunçay, 1999: 311-312).

Müslümanlık Sözleşmesi’nin daraltılıp Türkleştirilmesinin en açık belirtilerinden biri de nüfus istatistiklerinde gözlemlenebilir. 1927’de oranları yüzde 2.5 civarına düşmüş gayrimüslimler artık temel tehlikeyi oluşturmuyordu. Bundan böyle asıl sorun yaklaşık yüzde 15 civarındaki Türkçe konuşmayan diğer Müslüman unsurlardı. Bu istatistiklere de yansdı. Eskiden tek bir blok halinde sayılan Müslüman nüfus artık etnisitesine ve konuştuğu dile göre tasnif ediliyordu. Devletin asli hedefi, herkesin Türkçe konuşması, Türk kültürüne sahip olması ve Türk gibi hissetmesiydi (Üstel, 1997: 366). Bu çizgiye gelenler ödüllendirilecek, gelmeyenler cezalandırılacaktı. İçişleri Bakanlığı’nın 1930 başlarında valiliklere gönderdiği, yabancı dillerde konuşanların asimile edilmesi, köylerinin ve mahallelerinin dağıtılması, kadınların Türklere evlendirilmesi talimatını verdiği çok gizli belgenin özellikle 9. maddesi, Türklük imtiyazlarının nasıl inşa edildiğini kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde belgeliyordu: “Türklüğe ve Türkçeye pay ve paye vermek, som Türklüğün ve özellikle Türkçe konuşmanın,

yalnız şerefli olduğunu değil, maddeten kârlı olduğunu da kendilerine bilfiil göstermek.” Genelge ayrıca, Türk-olmayanların sadece dillerinin değil, kıyafetlerinin, şarkılarının, oyunlarının, gelenek ve göreneklerinin de fena ve zararlı olduğunun gösterilmesini, bunların ayıplanmasını, kötülenmesini talep etmekteydi (Bayrak, 2009: 150-151). 1930’larda gündeme getirilen Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi de, Türkleri ve Türkleşecekleri milli gururla donattığı kadar, Türkleşmeyenleri de küçük düşürmekteydi. Nitekim 1930’lu yıllarda Kürtlerin ve Kürtçenin varlığı da inkâr edilmeye başlandı (Beşikçi, 1991a: 78).

Türkleştirme hedefinin 1920’lerden başlayarak genel olarak Müslümanlar ve özel olarak Kürtler üzerinde yoğunlaşması, gayrimüslimlerin hedef tahtası olmaktan çıkması anlamına gelmedi. Özellikle Yahudiler 1930’ların başlarından itibaren hem merkezî hem de yerel Türkleştirme baskısı altındaydılar. Ege ve Trakya Yahudileri yükselen bir ırkçılık ve pogrom tehlikesi altında yaşıyorlardı. Bu nedenle Yahudiler kendi aralarında “vatandaş Türkçe konuş” kampanyaları düzenlemek zorunda kaldılar. Türk’ten fazla Türk olduklarını ispat etmek gereği duydular, aksi halde mallarından, mülklerinden ve canlarından olabilirlerdi. Nitekim 1934 yılında, büyük ölçüde taşrada organize edilen fakat merkezin de yeşil ışık yaktığı veya göz yumduğu pogromlara maruz kaldılar. Bu olaylar Haziran ortasında kabul edilen, nüfusu Türk kültürüne/ırkına dâhil olanlar ve olmayanlar diye ayıran ırkçı İskân Kanunu bağlamında yaşandı. Kanuna gerekçe olarak, “Türkiye Cumhuriyeti devletinde Türk’üm diyen herkesin bu Türklüğü devlet için belli ve açık olmalıdır. Burada devlet, hiçbir Türk’ün Türklüğünden bir soluk işkillenmek istemez” deniyordu (Beşikçi, 1991b: 135). Yine 1930’lu yıllarda, valiliklere yazı yazılıp bölgelerinde Ermeni olup olmadığı soruluyordu. Hatta bir defasında, Ermeni bir kadına koruma sağlayan bir polis memurunun milliyetinin bildirilmesi İzmir Valiliği’nden istenmişti. Tam tersi bir örnek olarak, Yalova Kaymakamlığı’na yazılan bir yazıda neden bir muhacire karakolda kötü muamele edildiği soruluyordu: “Kazanızda Bulgaristan’dan getirilecek temiz Türk kanı muhacirlerle nüfus kesafeti husule getirilmesi düşünülürken oraya yerleşmiş bu gibi Türk muhacirlerin kaçırılmasına elbette zatı aileleri de razı olamaz.” İlk bakışta önemsiz gibi görünen bu yazışmalar, aslında duygusuzluk ve ilgisizlik sözleşmelerinin ve Türklük imtiyazlarının gündelik hayatta nasıl “sıradan” bir şekilde kurulduğunu göstermektedir (Çağaptay, 2009: 92-93, 108-109, 128-129).

Türkleştirme projesinin en acımasız uygulandığı yer ise Dersim oldu. Devlete ve taleplerine boyun eğmeyen bir bölge olarak Dersim, II. Abdülhamid döneminden beri devletin gizli raporlarında nasıl kesip atacağını tartıştığı bir “çıban başı”ydı. Ayrıca bölge halkının Ermenilerle ve misyonlarla olan görece yakın ilişkisi şüpheleri artırıyordu. Cumhuriyet 1930’lu yıllarda bu konuya zaman ve

kaynak ayıracak imkânı nihayet buldu. İlk önce bölgeye özel Tunceli Kanunu çıkarıldı; sonra da 1937-1938 yıllarında soykırım gerçekleştirildi. Böylece, uzun yıllardır planlanan başka bir “iç fetih” tamamlanmış, Sünni Kürdistan’dan sonra Alevi Kürdistan da fethedilmişti. Dersim Soykırımı, Ermeni Soykırımı’nın aksine, halkın katılımıyla değil, sadece devletin ordusuyla yapıldı. İkisinin ortak yanı, bunlar hakkında konuşmanın, çalışmanın ve söz söylemenin kesinlikle yasak olmasıydı. Böylece Dersim Soykırımı da uzun yıllar sanki hiç yaşanmamış gibi muamele gördü.

Türklük Sözleşmesi’nin en çarpıcı ve bakıldığı takdirde en çıplak görüldüğü kurum ise Türk Silahlı Kuvvetleri’dir. Robert Olson’un haklı olarak vurguladığı gibi, kara ve hava ordusuyla Türk Silahlı Kuvvetleri Cumhuriyet tarihi boyunca (Kore ve Kıbrıs savaşları gibi birkaç kısa dönem dışında) neredeyse sadece Türk olmayı reddeden Kürtlere karşı kullanılmıştır (Olson, 1992: 189). Bir başka deyişle, Türk Ordusu Türklük Sözleşmesi’nin şartlarını kabul etmeyenleri cezalandırmak ve yola getirmek üzere vazife görmüştür. Bu, genel olarak şiddetin, özelde ise savaşların, soykırımların, iç fetihlerin ve isyan bastırmaların Türkiye’nin kurtuluşu ve kuruluşu için ne kadar hayati olduğunu gösterir.

Sonuç Yerine

Bu yazıda tahlil etmeye çalıştığım Türklük halleri, Türklük imtiyazları ve onların üzerinde yükseldiği Türklük Sözleşmesi bugün çok boyutlu bir kriz içindedir. Özellikle silahlı ve sivil Kürt hareketinin sözleşmeye karşı verdiği mücadele 1990’lı yıllardan itibaren sözleşmenin önemli bir birleşeni olan bilgisizlik sözleşmesinin sürdürülebilirliğini imkânsız hale getirmiştir. Buna 2000’li yıllarda AKP’nin “Kürt Açılımları” eklenince, nüfusun büyük çoğunluğu daha önce hiç duymadığı, görmediği, okumadığı şeyleri duymaya, görmeye ve okumaya başlamıştır. Bu da sayısız insan için derin bir benlik ve kimlik krizine yol açmıştır.

Bu yeni durumla mücadele etmek için kimileri, özellikle 2000’li yılların ilk yarısından başlayarak, kendilerini sadece duymak istediklerini duyacakları ve görmek istediklerini görecekleri yeni ve dışa kapalı, rahatlarının bozulmayacağı “konfor alanları”na kapatıyorlar. Kendilerini tekrar “evde hissedecekleri” bu alanlar güvenli/dışa kapalı bir site biçimini de alabiliyor, ulusalcı bir TV kanalı biçimini de. Bu mekânlarda ve aygıtlarda bilgisizliklerini sürdürmenin yoğun mücadelesini veriyorlar. Ancak, yeni bilgi giderek yayıldığı için, “konfor alanları” yaratmak da giderek zorlaşıyor. Buna cevaben de, duygusuzluğun sürdürülmesine çalışılıyor. Tarihte olanlar tarihin zorunlu ve küresel yasalarına bırakılıyor, 1915-1925 arasında yaşananların başka türlü olamayacağı, olsaydı bugünkü Türkiye’nin var olamayacak olduğu anlatılıyor. Kimileri ise duygusuzluk sözleşmesinin de dışına çıkıp, utanç, suçluluk ve sorumluluk gibi duyguların

yoğun etkisi altına giriyor/girmeyi göze alıyor ve kendilerine Türklüğün dışında yeni bir kimlik ve yeni bir duygu dünyası inşa etmeye çalışıyor.

Bu bireysel krizlere paralel olarak siyasal hareketler de önemli dönüşümlerden geçtiler. Özellikle CHP'nin 2000'lerde içine girdiği ulusalcılık dalgası ve 2010'ların başından itibaren o dalganın dışına çıkıp daha kapsayıcı bir söylem tutturmaya çalışması sanırım bu krize gösterilen farklı politik reaksiyonlarla ilgili. AKP ise -kısmen iç ve dış şartların zorlamasıyla, kısmen de Türklük Sözleşmesi'ni genişletip tekrar Osmanlı tipi bir Müslümanlık Sözleşmesi'ni kurma projesi/ideolojisi nedeniyle- 1910'lardaki İttihatçılara benzer bir şekilde çoklu söylemler kullanmakta. Yerine göre Türklüğe, yerine göre Sünniliğe, yerine göre İslam kardeşliğine, yerine göre de daha kapsayıcı bir Osmanlılığa vurgu yapmaktadır. "Barış Süreci"nde hem AKP'nin hem de Kürt hareketinin artan bir şekilde 1915-1922 arasındaki "beraber ölünen" savaşlara referans göstermeleri de eski Müslümanlık Sözleşmesi'nin dili ve duygusunu bir "bir arada yaşama projesi" olarak tekrar canlandırmaktadır. Kendilerine yönelik bazı "açılım" girişimleri olmasına rağmen, Ermenilerin ve Alevilerin yeni söylemden duydukları artan rahatsızlık da bununla ilgilidir.

Türklük krizine benzer süreçler, birinci bölümde anlattığım gibi, ABD'deki Siyah mücadeleleri sonucunda Beyazlık krizleri olarak ortaya çıktı. Bizatihi Beyazlık Çalışmaları'nın doğuşunun da bu krizin bir sonucu olduğu ileri sürülebilir. Bu literatür bugün ABD toplumunun, siyasetinin, ekonomisinin ve bireylerinin daha gerçekçi ve yaratıcı analizlerini yapmakta, ama bununla yetinmeyip, daha eşitlikçi ve demokratik bir toplumun ortaya çıkması için de çaba göstermektedir. Bu anlamda Türkiye'de de içinde bulunduğumuz Türklük krizi sonucunda "Eleştirel Türklük Çalışmaları"nın ortaya çıkacağı ve kurumsallaşacağı tahmin edilebilir. Bunun gerçekleşmesi, uzun 20. yüzyıl Türkiye tarihine ve bu tarihin içindeki biyografilere damgasını vurmuş fakat çoğu zaman görünmez olan Türklük hallerini tahlil edebilmemizi mümkün kılabilir ve uzun 21. yüzyılın daha barışçıl, demokratik, eşitlikçi ve özgürlükçü bir sözleşme etrafında kurulma ihtimaline katkı sunabilir.

Sonnotlar

¹ Bu makalenin hakemlerinden biri, özellikle bu alt-bölümde anlatılanların çok genellemeci olduğu ve ampirik verilerle desteklenmediği yönünde eleştiriler getirmiş ve uyarılarda bulunmuştur. Bu eleştiri ve uyarılara hak veriyorum. Fakat Türkiye’de henüz Eleştirel Türklük Çalışmaları gibi bir bilimsel alan oluşmadığı için farklı Türklük halleri hakkında ampirik malzeme bulmak çok zordur. Var olan saha çalışmalarında böyle bir kavramsal set ve perspektif kullanılmadığı için, sorulan sorular ve elde edilen veriler bu makalede sunulan çerçeve için çoğu zaman kullanışsız olmaktadır. Dolayısıyla bu alt-bölümde değindiğim Türklük halleri büyük ölçüde kendi gözlemlerime dayanmaktadır. Bu yazıda, bazı kavramlar, perspektifler ve gözlemler aracılığıyla, Türklük meselesine bir sosyal bilim sorunsalı olarak dikkat çekmekle yetiniyorum. Bununla birlikte, Türklük halleri ve imtiyazları üzerine gelecekte yapılacak saha çalışmalarının, Türkiye’deki sosyal bilimler açısından çok zenginleştirici bir etkisi olacağına inanıyorum.

² Ermenilerin ve Rumların tarihleri ve onlara 1915-1925 arasında yapılanlara dair bilgisizlik hakkında, Kürtlerle Türklerin nasıl farklılaştığı bir saha çalışmasında da belgelenmiştir. Diyarbakırlı Kürt gençler, Kürt hareketinin etkisiyle, kendi topraklarında yaşamış Ermeniler hakkında geniş ve eleştirel bir bilgiye sahipken, Muğlalı Türk gençler, kendi topraklarında yaşamış Rumlar hakkında neredeyse hiçbir şey bilmemektedir (Neyzi ve Darıcı, 2013: 29-33).

³ Son yıllarda, Kürtlere yönelik yükselen ırkçılık ve daha genel olarak Kürtlerle Türklerin birbirlerini nasıl algıladıkları hakkında önemli saha araştırmaları yapıyor. Bunlar arasında öne çıkanlardan biri, Cenk Saraçoğlu’nun ampirik verileri iyi bir sosyolojik tartışma etrafında yorumladığı çalışmasıdır. Saraçoğlu, İzmir’deki orta sınıf Türklerin Kürtleri cahil, tembel, uyanık, bölücü, pis gibi terimlere ifade etmesini ırkçılık olarak adlandırıyor, ancak bunun resmi ideolojiden ziyade, kent mekânındaki karşılaşmaların kendisinden doğan sosyolojik bir olgu olduğunu vurguluyor (2011: 48). Ancak, Saraçoğlu’nun verileri, benim burada savunduğum gibi, Türklüğün genel krizinin İzmir’in orta sınıflarındaki spesifik bir yansıması olarak da okunabilir ve böylece spesifik örnek toplumsal bütünsellik içine daha iyi oturtulabilir. Saraçoğlu’nun çalışmasının kanımca en sorunlu noktası ise tarihsel bütünlüğün göz ardı edilmesidir. Yazar, İzmir’de Kürtlere karşı yükselen ırkçılıkla kökleri 1915’e uzanan Türklük Sözleşmesi arasındaki bağı ve bu bağlamda Ermenilere/Rumlara karşı olan ırkçılıkla Kürtlere karşı olan ırkçılık arasındaki yakın bağları görmüyor.

⁴ Talat Paşa’nın bu belgelerini yayımlayan Murat Bardakçı’nın aynı kitaptaki bir yorumu ise, bilgisizlik ve duygusuzluk sözleşmelerin yüz yıldır nasıl sürdürüldüğünü veya biri (bilgisizlik) sürdürülemez noktaya geldiğinde ötekini (duygusuzluk) sürdürebilmek için nasıl çalışıldığını gösterir. Bardakçı, Halide Edip’in [Adivar] hükümete giren Cavid Bey’e gönderdiği kutlama mektubunda Suriye civarında gördüğü Ermenilerin korkunç durumuna dair, “yeni kabine bu emsalsiz zulüm ve cinayetin hiç olmazsa netâyicini tahfif edemez mi?” gibi ifadeler kullanmasıyla ilgili şu yorumu yapar: “Halide Edib’in mektubundaki abartılı ifadeleri, sanatçı kişiliğine ve romancılığına vermek gerekir.”

(Bardakçı, 2009: 149-151). Burada Bardakçı'nın yaptığı, kanımca, bilgisizlik sözleşmesinin çeşitli nedenlerle çöktüğü 2000'li yıllarda, bir tür duygusuzluk sözleşmesinin devam ettirilmeye çalışılmasıdır.

⁵ Son yıllara kadar bu kanunlar ve uygulamaların ne zarfı ne de mazrufu Türkiye düşünce dünyasının ilgisini çekebilmiştir. Ümit Kurt'un belirttiği gibi, "Emval-i Metruke Kanunları, 'normal ve sıradan' görülen ve öyle algılanan kanunlardır. Bu nitelikleri itibarıyla hiçbir zaman sorgulanmamıştır. Onların 'doğal sayılması' tüm bir Cumhuriyet tarihi boyunca Ermeni soykırımının niçin yok sayıldığına da cevabıdır. Çünkü bu 'normallik', yok sayma ile eş anlamlıdır. Türkiye, bir varlığın –genel olarak Hıristiyan özel olarak Ermeni varlığının– bir yokluk haline çevrilmesi üzerine kurulmuştur." (Kurt, 2014: 80).

Kaynakça

Ahmed S (2007). A Phenomenology of Whiteness. *Feminist Theory*, 8(2), 149-168.

Akçam T (2002). İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. Ankara: İmge Yayınevi.

Akçam T (2010). 'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur.' *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Aktar A (2001). *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Arı K (1995). *Büyük Mübadele. Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Bardakçı M (der) (2009). *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*. İstanbul: Everest Yayınları.

Bardakçı M (der) (2014). İttihadçı'nın *Sandığı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Başkaya F (1991). *Paradigmanın İflassı: Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*. İstanbul: Doz Yayınları.

Bayrak M (2009). *Kürtlere Vurulan Kelepçe Şark İslahat Planı*. Ankara: Öz-Ge Yayınları.

Beşikçi İ (1991a). *Türk Tarih Tezi, Güneş-Dil Teorisi ve Kürt Sorunu*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

Beşikçi İ (1991b). *Kürtlerin Mecburi İskânı*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

Beşikçi İ (1992). *Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölüşüm Mücadelesi (1915-1925)*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

Ünlü B (2014). Türklük Sözleşmesi'nin İmzalanışı (1915-1925). *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 47-81.

Bloxham D (2005). *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford: Oxford University Press.

Çağaptay S (2009). *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?.* Çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Delgado R ve Stefancic J (1997). Imposition. İçinde: R Delgado ve Jean Stefancic (der), *Critical White Studies: Looking Behind the Mirror*, Philadelphia: Temple University Press, 98-105.

Deringil S (2002). İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909). Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: YKY.

Duster T (2001). The Morphing Properties of Whiteness. İçinde: B B Rasmussen vd. (der), *The Making and Unmaking of Whiteness*, Durham: Duke University Press, 113-137.

Dündar F (2013). *Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Dündar F (2011). İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918). İstanbul: İletişim Yayınları.

Dündar F (2008). *Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Frankenberg R (2001). The Mirage of an Unmarked Whiteness. İçinde: B B Rasmussen vd. (der), *The Making and Unmaking of Whiteness*, Durham: Duke University Press, 72-96.

Fredrickson G M (1995). *Black Liberation: A Comparative History of Black Ideologies in the United States and South Africa*. Oxford: Oxford University Press.

Gallagher C A (1997). White Racial Formation: Into the Twenty-First Century. İçinde: R Delgado ve Jean Stefancic (der), *Critical White Studies: Looking Behind the Mirror*, Philadelphia: Temple University Press, 6-11.

Garner S (2007). *Whiteness: An Introduction*. London: Routledge.

Georgeon F (2009). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*. Çev. Ali Berktaş, İstanbul: YKY.

Gordon L R (2000). *Existencia Africana: Understanding Africana Existential Thought*. London: Routledge.

Gölbaşı E (2014). 1915’in Ayak Sesleri. *AGOS*, 30 Mayıs.

Hakan S (2013). *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Jwaideh W (2009). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökenleri ve Gelişimi*. Çev. İsmail Çekem ve Alper Duman, İstanbul: İletişim Yayınları.

Hanioğlu Ş (2001). *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*. Oxford: Oxford University Press.

Hooks B (1992). Representing Whiteness in the Black Imagination. İçinde: L Grossberg, C Nelson ve P Treichler (der), *Cultural Studies*, New York: Routledge, 338-346.

Kaiser H (2014). *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Karpat K (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kemal M (1993). *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Kévorkian R H ve Paboudjian P B (2013). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul, Aras Yayıncılık.

Kévorkian R H (2011). *The Armenian Genocide: A Complete History*. London: I.B. Tauris.

Kieser H L (2008). *Türklüğe İhtida: 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*. Çev. Atilla Dirim, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kieser H L (2013). *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*. Çev. Atilla Dirim, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kimmel M S ve Ferber A L (2013). *Privilege: A Reader*. Boulder: Westview Press.

King J E (1997). Dysconscious Racism: Ideology, Identity, and Miseducation. İçinde: R Delgado ve Jean Stefancic (der), *Critical White Studies: Looking Behind the Mirror*, Philadelphia: Temple University Press, 128-132.

Klein J (2011). *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*. Stanford: Stanford University Press.

Kurt Ü (2014). Varlık ve Yokluk Kıskaçında Ermeniler: 1915 Kırımı'nın Ekonomik Şiddet Boyutu. İçinde: Çeğin G ve İ Şirin (der), *Türkiye'de Siyasal Şiddetin Boyutları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 79-127.

McIntosh P (1997). White Privilege and Male Privilege. İçinde: R Delgado ve Jean Stefancic (der), *Critical White Studies: Looking Behind the Mirror*, Philadelphia: Temple University Press, 291-299.

Ünlü B (2014). Türklük Sözleşmesi'nin İmzalanışı (1915-1925). *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 47-81.

Meray S ve Olcay O (der) (1977). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*. Ankara: AÜ SBF Yayınları.

Mills C W (1997). *The Racial Contract*. Ithaca: Cornell University Press.

Mills C W (2007). White Ignorance. İçinde: S Sullivan ve N Tauna (der), *Race and Epistemologies of Ignorance*, Albany: SUNY Press, 13-38.

Naimark N M (2011). Preface. İçinde: R G Suny, F M Göçek ve N M Naimark (der), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press, xiii-xix.

Nezi L ve Darıcı H (2013). *"Özgürüm ama Mecburiyetim Var": Diyarbakırlı ve Muğlalı Gençler Anlatıyor*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Olson R (1992). *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*. Çev. Bülent Peker ve Nevzat Kıracı, Ankara: Öz-Ge Yayınları.

Oran B (2001). Sèvres Barış Antlaşması. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları, 113-138.

Ortaylı İ (2005). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Özbudun E (2012). *1924 Anayasası*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Quataert D (1997). Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829. *International Journal of Middle East Studies*, 29, 403-425.

Roediger D R (2006). *Working Toward Whiteness: How America's Immigrants Became White*. New York: Basic Books.

Roediger D R (2007). *The Wages of Whiteness: Race and the Making of the American Working Class*. London: Verso.

Rogan E L (1996). Aşiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907). *International Journal of Middle East Studies*, 28, 83-107.

Saraçoğlu C (2011). Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler: İnkâr'dan "Tanıyarak Dışlama"ya. İstanbul: İletişim Yayınları.

Somel S A (1999/2000). Osmanlı Modernleşme Döneminde Periferik Nüfus Grupları. *Toplum ve Bilim*, 83, 178-201.

Spelman E V (2007). Managing Ignorance. İçinde: S Sullivan ve N Tauna (der), *Race and Epistemologies of Ignorance*, Albany: SUNY Press, 119-131.

- Steyn M (2012). Ignorance Contract: Recollections of Apartheid Childhood and the Construction of Epistemologies of Ignorance. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 19(1), 8-25.
- Tanör B (1998). *Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920)*. İstanbul: YKY.
- Tanör B (1998). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: YKY.
- Tunaya T Z (2000). *Türkiye’de Siyasal Partiler III: İttihat ve Terakki*. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Tunçay M (1999). *Türkiye’de Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Üngör U Ü (2012). *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*. Oxford: Oxford University Press.
- Üngör U Ü ve Polatel M (2011). *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*. New York: Continuum.
- Üstel F (1997). İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Van Bruinessen M (2010). *Ağa, Şeyh, Devlet*. Çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeğen M (2006). *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeğen M (der) (2012). İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Yeğen M (2014). *Müstakbel Türk’ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

